

Alan Watson Foundation

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ПРАВНИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ЗА ПРАВНУ ИСТОРИЈУ

НАГРАДНИ ТЕМАТ ФОНДАЦИЈЕ „АЛАН ВОТСОН”

Исидора С. Милетић

ПРАВНИ ТРАНСПЛАНТИ И УСТАВ ОД 1888

упоредно-правна студија

Овај рад се може преузети са интернет странице
Фондације Алан Вотсон – www.alanwatson.org

Univerzitet u Beogradu
PRAVNI FAKULTET

Alan Watson Foundation

UNIVERSITY OF BELGRADE
SCHOOL OF LAW
DEPARTMENT OF LEGAL HISTORY

THE ALAN WATSON FOUNDATION FIRST PRIZE

Isidora S. Miletić

LEGAL TRANSPLANTS AND CONSTITUTION OF 1888

A Comparative Study

This paper is available at Alan Watson Foundation web page –
www.alanwatson.org

Belgrade, January 2013

САДРЖАЈ

Скраћенице

I.	УВОДНА ОБЈАШЊЕЊА	6
II.	ИНОСТРАНИ УТИЦАЈИ	8
III.	УСТАВНА ПРАВА СРПСКИХ ГРАЂАНА	13
IV.	ДРЖАВНЕ ВЛАСТИ. КРАЉ	29
V.	НАРОДНО ПРЕДСТАВНИШТВО. МИНИСТРИ	41
VI.	ОПШТИ ОСВРТ НА ПРЕОСТАЛЕ ОДЕЉКЕ	66
VII.	ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ	77
	Summary	80
	Zusammenfassung	83
	Литература	86

СКРАЋЕНИЦЕ

BV	Савезни устав Швајцарске Конфедерације од 1874.
Charte de 1814	Француска уставна повеља од 1814.
Charte de 1830	Француска уставна повеља од 1830.
Const. Bg	Устав Кнежевине Бугарске од 1879.
Const. Lu	Устав Великог војводства Луксембург од 1868.
Const. Ro	Устав Уједињених румунских кнежевина од 1866.
Const. 1848	Устав Републике Француске од 1848.
G.G.W.	Устав Краљевине Белгије од 1831.
Gr1	Устав Краљевине Норвешке од 1814.
Synt.	Устав Краљевине Грчке од 1864.

I. УВОДНА ОБЈАШЊЕЊА

Повод, побуда и предмет овог разматрања ствара плодно тле за теоријске расправе те се, следствено томе, чини неопходним постављање правих питања као предуслов релевантних одговора. Иако неће бити упуштања у исцрпно и свеобухватно испитивање идеје правних позајмица, упознатост са теоријским промишљањима о томе јесте упоришна тачка, с обзиром на то да је једино у светлости такве звезде-водиље могуће систематско, целовито и дубинско виђење одредаба Устава од 1888. Уз то, чини се да је при дотичном истраживачком захвату смислен и покушај да се учине актуелним неке основне дилеме у вези са поступком уобличавања уставних норми и задовољења истовремене тежње и двојачке потребе – за стабилношћу и за променама, за „продуховљеном умереношћу”.

Распоред излагања у оквиру предметне упоредно-правне студије у основи прати распоред садржине у уставу, с тим да је као својеврсно предворје предвиђен одељак о иностраним утицајима у којем је означено и помоћу којих уставних текстова су одгонетани извори одређених установа. У одговарајућим комбинацијама, коришћене су следеће научне методе: упоредноправна, историјскоправна метода, аналитичко-синтетичка, методе апстракције и конкретизације, методе генерализације и специјализације, генетичка метода, дијалектичка, догматичка и нормативна метода, методе доказивања и оповргавања, метода идеалних типова, индуктивна и дедуктивна, метода класификације и метода компилације.

Будући да је Устав од 1888. један од међаша који је суштаствено утицао на процес уобличавања српске уставности, указује се пожељним да се издвоје оне његове главне одлике које својом вредношћу оправдавају ову оцену. На тој основи и у вези са тим вредно је да се нагосте одређене околности које су имале значајну, а неке вероватно и одсутну улогу у доношењу дотичног устава – уз подсећање на основна гледишта странака и краља, и полемике на састанцима уставотворних одбора, сходно чињеници да је кретање уставних идеја било изукрштано са тадашњим правнодржавничким мислима не сме да се заобиђе ни подсећање на бриљантне главне створитеље који су вешто преносили надмоћна интелектуална струјања у развијеним земљама. И уопштено, корисно је осврнути се на све оне разнолике идеје које су уткане у овај уставни документ, и то не само на идеје изузетно видљиве и у потпуности остварене него и на оне само назначене, у наговештај увијене. Без сумње, све ово је прикладно

када се, на једном крају, расправља о неопходности испитивања односа између правних правила и карактеристика својствених поједином друштву, док је на другом крају предмет научне расправе управо утицај правних позајмица на свеколики развој.

У историјскоправној литератури готово да нема разилажења у оцени квалитета овога устава као документа, али поставља се као веома важно питање, да ли је једновремено са тиме дошло и до пожељног склада нормативног и стварног, односно да ли је у довољној мери био прилагођен потребама друштва. Задатак који чека решење шири се уколико се уважи околност да на обликовање уставног уређења утиче и низ других разноврсних чинитеља, услед чега може доћи до знатног удаљавања од основа, а све то умножава загонетку на коју, због њој својствене заплетености, посебног освртања неће бити. Узимајући у обзир основну тему рада, сама концепција не допушта детаљније испитивање овог данас посебно битног аспекта, нарочито у поводу полемике – колико је нама својствена устаљена непрекидност демократских установа а колико је посреди само привид.

Можда се навођење појединих одредаба устава оновремених држава у одређеним случајевима може учинити несврхисходним, и такве критичке опаске нису за занемаривање. Упркос томе, не може да се пренебрегне чињеница да се зацело могло учинити довољно важним назначити поредбе које указују како на дословно тако и скоро истоветно преузимање, и то подцртавајући и угледне уставе-моделе и оновремене балканске међуодnose. Остаје неизвесност да ли је постављени задатак – открити до које мере постоје трагови туђинских утицаја и утврдити константу широког позајмљивања – више или мање успешно извршен и, дабоме, нада да је сналажење на збуњујуће сложеном пољу достигло жељени степен и да ће у шуму говоркања моћи да се разазна прави лик Устава од 1888.

II. ИНОСТРАНИ УТИЦАЈИ

Произашао из неједнаких интереса, као сплета тадашњих друштвених околности и правне мисли тога раздобља, идејно надахнуће за устав нађено је у калемљењу западног обрасца уставне власти, а то да се изведе никако није било једноставно.¹ Процес европеизације установа и тражење најбољег устава, и то не само у погледу добре уставноправне технике, него и у погледу степена прилагодљивости нашим особеним приликама, у духу Солоновог (*Σόλωνας*) одговора на питање који је устав најбољи, мора у свом саставном делу да има и одређење за који народ и у које време.

Без обзира на то што су неки угледни теоретичари упоредног уставног права истицали да су уставни модели можда и најнезгоднији за позајмице, правна правила уопште веома су мало јединствена и у већини случајева она су врло слична или идентична. Прихватање страних узора једна је од најбитнијих полуга развоја, отуда смо и ми поновили један део европског искуства па је значајан део овог устава настао усвајањем западноевропских, али и балканских решења.² Испитивање могућих утицаја свакако је историјско те претпоставља и проучавање уставног развоја у нашој земљи и упоређивање са страним коренима, а све ово због бољег разумевања садржине појединих правних установа. Услед тога, размотриће се и поједина решења у нашим ранијим уставним документима, уз назначење страних образаца пренетих рецепцијом одредаба пређашњих устава и карактеристичних допуна у новом уставу, кроз упућивања на оновремене уставе чија је решења Устав од 1888. усвојио. Сличност структуре са структуром претходног устава, а који се угледао на пример Устава

¹ В. нпр. Г. Стоукс (*Stokes*): „Одиста, прошлост Балкана, амалгам отоманске доминације и православног хришћанства, мало је обећавала да ће одржати установе или однеговати идеје које су потицале из јединственог искуства Енглеске или западне Европе.” Б. Бешлин, *Европски утицаји на српски либерализам у XIX веку*, Нови Сад 2005, 891; в. и размишљање да устав представља „својеврсну конститутивну окосницу датог државноправног поретка (...) која се некако кристализује и учвршћује на тешко сагледивим „гачкама пресека” и „дотицања” најразноврснијих чинилаца, чију амплитуду завршавају, с једне стране, идејне конструкције, и, с друге стране, објективне детерминације.” С. Врачар, „Утицај епохалних идеја на српске уставе”, *Уставни развитак Србије у XIX и почетком XX века* (ур. М. Јовичић), Београд 1990, 61.

² О изнимној важности и широкој распрострањености позајмица в. нпр. „In most places at most times borrowing is the most fruitful source of legal change. (...) students and scholars are hesitant to accept the obvious fact of massive borrowing and to consider its implications.” А. Watson, „Aspects of Reception of Law”, *The American Journal of Comparative Law*, 44/1996, 335.; „Law develops by transplanting (...) because the foreign rule was known to those with control over law making and they observed the (apparent) benefits which could be derived from it.” А. Watson, „Comparative Law and Legal Change”, *Cambridge Law Journal*, 37/1978, 321. О теорији правних трансплантата в. и: W. Ewald, „Comparative Jurisprudence (II): The Logic of Legal Transplants”, *The American Journal of Comparative Law*, 43/1995, 489–510; J. Miller, „A Typology of Legal Transplants: Using Sociology, Legal History and Argentine Examples to Explain the Transplant Process”, *The American Journal of Comparative Law*, 51–4/2003, 839–886.

Краљевине Белгије од 1831. (*La Constitution belge du 1831*), долазила је отуда што су уставотворци оба документа имали скоро сличне погледе на садржину устава. Обратно, на дужину је утицао обим регулација који је био условљен постизањем жељених друштвених циљева, и ту се уочавају разлике.³

У тадашњим теоријским расправама, од свих писаних монархијских устава створених по угледу на енглески парламентаризам аутори су се најчешће позивали на белгијски пример, а у следству тога и упоредном анализом открива се да је велики део одредаба у Уставу од 1888. редигован на сличан начин као у Уставу Краљевине Белгије од 1831. Такође, постоје и одредбе које су дословно преузете. И овај устав-пример спој је оригиналних елемената и усвојене „острвске” верзије парламентарне владавине, даље, делова Устава Краљевине Холандије од 1815. (*Grondwet voor het Koninkrijk der Nederlanden van 1815*) и права утврђених Декларацијом о правима човека и грађанина из 1789. (*Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen de 1789*; у даљем тексту: Декларација из 1789). Ово последње указује да су на наш устав посредно засигурно а вероватно у неким случајевима и непосредно, поред осталог, значајно утицале и Француска уставна повеља од 1814. (*Charte constitutionnelle de 1814*) и Француска уставна повеља од 1830. (*Charte constitutionnelle de 1830*), а општепознато је да је примање неких установа „успешније утолико уколико је снажнији ауторитет система даваоца”.⁴ Иначе, мада је овај устав теоријски усвојио енглески тип парламентаризма, и касније му се у пракси све више приближавао, показало се да је, по честим променама влада и утицају скупштинских клубова, био близак и француском типу.

Осим преко уставних текстова, утицаји су долазили и преко образовања, политике и науке, те је у неким одредбама не само видљива него и значајна улога „конструктивних духова”, нарочито М. Миловановића који је у својим списима често истицао да је корисност пренетих установа условљена неопходношћу да одговарају нашим приликама и друштвеном стању.⁵ Управо зато, главна тврдња да је на посебно упечатљив начин дошао до изражаја утицај одређених устава ваља да се допуни

³ М. Павловић, „Форма и уставноправна техника српских устава”, *Уставни развитак Србије у XIX и почетком XX века* (ур. М. Јовичић), Београд 1990, 181–182. О факторима који утичу на дужину устава в. детаљније М. Јовичић, *О уставу*, Београд 1977, 177–180.

⁴ С. Аврамовић, „Предговор првом и другом издању”, *Правни транспланти – приступ упоредном праву*, Београд 2010, 22. О утицају француских уставних повеља в. О. Поповић-Обрадовић, „Правне претпоставке парламентарне владе у Србији према Уставу од 1903: однос према класичном обрасцу”, *Иностранутицаји на наше право* (ур. М. Јовичић), Београд 2002, 86.

⁵ М. Миловановић, „Државно право”, *Државно право и друге уставноправне студије*, Београд 1997, 77. Узимајући све у обзир, ради се о „несагледивом мноштву утицаја и међузависности оних светских идеја или идеја узора у појединим земљама – са домаћим идејама, с преплитањима и стапањима у којима се све то јавља као историјска мешавина.” С. Врачар, 63.

мишљењем да се може исправно доказивати како се подражавање угледних модела преплитало са стварањем.⁶

Треба да се нагласи да је питање вођства у нашем региону и тада неспорно било од нарочите важности. Грчка, независна још од 1830, у друштвеним донетима била је испред осталих балканских земаља; осим тога ми смо у многим појединостима заостајали и за Румунијом, а како је и Бугарска постајала све јача, жудња за променом устава поклапала се са жудњом за достизањем и претизањем суседа. У уставноправном погледу, и остале балканске земље су, углавном, усвојиле белгијски образац.⁷ За разлику од нашег устава, у Уставу Краљевине Грчке од 1864. (*Εφημερίδα της Κυβερνήσεως στις 1864*) одступања је било мање, што не значи да није било неслагања са текстом-узором: једнодомно представништво, искључење краља из уставне ревизије, и најбитније, те године је поново враћено непосредно, опште право гласа које је било признато мушкарцима старијим од двадесет пет година, условљено само поседовањем имовине, не нужно непокретне.⁸ И Устав Уједињених румунских кнежевина од 1866. (*Constitutia Principatelor Unite Romane din 1866*) био је прожет белгијским актом, а остао је веран дводомном представништву, које је уведено још раније под италијанским утицајем. Највећа разлика огледала се у изборном систему, пошто је Белгија тим уставом напустила бирање по колегијумима, док су румунски уставописци задржали спахијско изборно разврставање. Устав Кнежевине Бугарске од 1879. (*Конституција на Българското княжество от 1879*) био је спој садржина нашег, румунског и грчког утицаја, док је форма наликовала Основним државним законима Руске Империје (*Основные государственные законы Российской империи*).⁹

⁶ Уопштено, в. „(...) I would like to insist on the intertwining of the factors shaping law in society.” A. Watson, „Comparative Law: Law, Reality and Society (First Three Chapters of the Forthcoming Book)”, *Alan Watson Foundation*, Belgrade 2007, 5.

⁷ J. Hawgood, *Modern Constitutions since 1787*, London 1939, 145, у: М. Милојевић, „Страни утицаји на уставе Србије и Југославије”, *Два века српске уставности* (ур. А. Фира, Р. Марковић), Београд 2010, 186; в. и Н. Hearder, *Europe in the Nineteenth Century 1830–1880*, London 1966, 259; М. Јовичић, *Велики уставни системи*, Београд 1984, 5. Уставни развој балканских земаља био је обележен великим бројем паралелних токова, а особености у односу на западну Европу биле су последица отоманског утицаја. Данас, можда би се могло рећи да је отомански утицај готово сасвим ишчилио и задржао се у маргиналним областима. О томе опширније в. М. Todorova, *Imagining the Balkans*, New York-Oxford 1997, 161–184.

⁸ Скоро опште право гласа у Србији мушкарцима је признато Уставом од 1869, у Бугарској 1879, док је у Румунији признато тек 1918.

⁹ В. детаљније Д. Ђорђевић, „Страни утицаји и балкански уставни у деветнаестом веку”, *Огледи из нове балканске историје*, Београд 1989, 122–125.

Произлази јасан закључак да ће се у упоредној анализи осим сличности које јесу далекосежније,¹⁰ показати и разлике, наговештене како у односу на Устав Краљевине Белгије од 1831. и још неке западноевропске уставе, тако и у односу на одређене балканске акте.¹¹ Без обзира на то што се за Савезни устав Швајцарске Конфедерације од 1874. (*Bundesverfassung der Schweizerischen Eidgenossenschaft vom 1874*) не би могло рећи да представља образац у складу са појединим теоријским премисама и високом уставноправном техником, корисно је истицање и појединих његових решења која су се, нарочито у домену самоуправе, показала као успешна. Поред тога, биће напоменута и решења Устава Краљевине Норвешке од 1814. (*Kongeriket Norges Grunnlov av 1814*) као пример решења једне од уставних монархија у којој потпуно преовлађује демократски елемент. Уз већ наведене француске уставне повеље, као и уз Устав Републике Француске од 1848. (*Constitution de 1848*) и Устав Великог Војводства Луксембург од 1868. (*Constitution du Grand-Duché de Luxembourg du 1868*) на које ће пажња да се обрати у вези са другим одељком нашег устава, то ће бити акти са којима ће се поредити одредбе Устава од 1888.

За текстове „у верном преводу” заслужан је С. Протић, који је тиме хтео да пружи прилику свим грађанима ондашње Србије да „проуче и виде какве установе имају други јевропски народи па да онда према томе и према нашим нарочитим приликама цене и одређују шта ми на њих можемо узети, а шта треба додати или – изоставити”.¹² За преводе уставних повеља имамо захвалити Д. Поповићу,¹³ а наводећи идеје

¹⁰ Међутим, у примени су постојале значајне разлике. О могућности различитог тумачења и код дословног преузимања в. „It is recognized that even in cases where a written statutory law (...) is the same within two countries, its judicial interpretation may well differ because of the divergence in legal tradition and legal thought in each country.” E. Galinou, „Legal Borrowing: Why Some Legal Transplants Take Root and Others Fail”, *Comparative Labor Law & Policy Journal*, 25/2005, 1. О могућим различитим резултатим примене и када је текст одредбе истоветан в. опширније G. Roland, „Understanding Institutional Change: Fast-Moving and Slow-Moving Institutions”, *Studies in Comparative International Development*, 38/4, 2004, 119–120, 125–126.

¹¹ Приликом освртања на критички чланак П. Легранда (*Legrand*), у коме се он, негирајући могућност постојања преноса права позива и на разлике, уз цитирање Г. Франкерберга (*Frankenberg*) („[...] analogies and the presumption of similarity have to be abandoned for a rigorous experience of distance and difference.”) А. Вотсон вели: „I wonder who would deny that the comparatist must be aware of differences? But he must also be aware of the similarities and their causes.” A. Watson, „Legal Transplants and European Private Law”, *Alan Watson Foundation*, Belgrade 2006, 3. В. и О. Kahn-Freund, „On Uses and Misuses of Comparative Law”, *Modern Law Review*, 37/1974, 12–13.

¹² С. Протић, *Устави Белгије, Грчке, Румуније, Норвешке, Енглеске, Швајцарске, Сједињених Америчких Држава*, Београд 1884, 4–5.

¹³ Д. Поповић, *Оглед о одговорној влади – на примеру њеног настанка у Француској*, Београд 1989, 151–156, 161–165. Извор за текст обе уставне повеље: М. Laferrière, М. Batbie, *Les Constitutions d'Europe et d'Amérique*, Paris 1869, СХII–СХVIII, СХХV–СХХIX.

Декларације из 1789. користили смо превод М. Јовичића¹⁴. За остале уставе упоредба је вршена на основу оригиналних текстова.¹⁵

¹⁴ М. Јовичић, (1984), 491–492.

¹⁵ О проблемима превођења страних прописа в. S. Newton, „Transplantation and Transition: Legality and Legitimacy in the Kazakhstani Legislative Process”, *Law and Informal Practices, The Post-Communist Experience* (eds. D. Galligan, M. Kurkchivan), Oxford 2003, 165. О три основна приступа при превођењу в. G. Steiner, *After Babel – Aspect of Language and Translation*, Oxford 1998, 266.

III. УСТАВНА ПРАВА СРПСКИХ ГРАЂАНА

У светлости чињенице да је у Уставу од 1888. ова тематска јединица уређена на начин готово неупоредиво квалитетније у поређењу са другим српским уставима, нарочито узимајући у обзир предмет истраживања студије и мишљења неких од највећих умова да у погледу одређених гаранција Устав од 1888. чак и превазилази многе тадашње модерне уставе, излагање ће да обухвати и прегледно изведено подсећање на наш уставноправни развој.¹⁶ Декларација овога устава имала је снажан позитиван одјек и то специфично мерило потврђивало је очигледан цивилизацијски успон наше земље. И колико је идејама, језгровитошћу и изузетно правилним и лепим обликом начина исказивања мисли други одељак у уставу био изузетан, исто толико није био у сагласју са тадашњом стварношћу а стандарди које је поставио изгледа не могу да буду достигнути ни данас. Не сме да се занемари ни значај Устава од 1835, мада је ту каталог права пре био једна особна интелектуална скица, а посебно је упутно, у постављању система, истаћи улогу Устава од 1869, притом не заборављајући да овај акт нити је утврдио битну садржину права нити је исте од законског захватања заштитио, те би могло да се закључи да у начину потврђивања и правном обликовању ових права постоји само делимични континуитет. Најзад, Уставом од 1869. предвиђено је да влада може у случају озбиљне опасности за јавну сигурност на неко време да обустави поједине одредбе о правима и слободама.

Логично је претпоставити да је прилично битно да се укаже на одређени број чинилаца који је припомогао да Устав од 1888, водећи се јасно видљивом основном замисли а то је ограничење државне власти, постане „устав-инструмент” и достигне тачку „од које ће уставна техника вршења власти све више постајати техника остваривања слободе”.¹⁷ Зато и није случајно што су, по угледу на модерно уређене земље, одредбе о државној власти померене иза овог одељка који, без обзира што наслов не указује на то, познаје и права која имају општи карактер, што није било једно од обележја основних државних закона европских држава у другој половини XIX века. У оквиру оних права за која је неопходна нарочита јавноправна веза – „србско

¹⁶ За оцену вредности појединих делова овог устава в. нпр. М. Миловановић, 1997(а), 159. Вредност декларације о људским правима изузетна је и по критеријумима модерног уставног права, тако нпр. Д. Стојановић, „Устав Србије од 1888. и људска права”, *Два века српске уставности* (ур. А. Фира, Р. Марковић), Београд 2010, 175. И у извештају већине истакнуто је да у извесним својим одредбама стоји изнад многих европских устава, наведено према М. Поповић, *Порекло и постанак Устава од 1888. године*, Београд 1939, 146.

¹⁷ Д. Стојановић, 271, 278.

грађанство”, конституализација политичких права заузима најважније место, па је тако гарантовање права заокружено у целовити систем.¹⁸ Свакако, допуњујући део представљају и неке одредбе у деловима о организацији државних органа које такође нормирају поједина субјективна права и институционалне гаранције у корист појединца, уз знатно снажније везивање законодавства него што је то био случај у претходном уставу. За разлику од Устава од 1869. у наслову матичне јединице не помињу се дужности, пошто су три члана у вези са војничким обавезама измењена и допуњена. и са још неколико чланова састављају посебан део. Припадајући део ове јединице више није одредба о православној цркви као државној цркви, која се у Уставу од 1888. регулише у првом одељку који садржи пет чланова, а исти одељак говори још и о облику владавине и државној области. Најзначајније је одређење неotuђивости и нераздвојивости области и услова под којима се државна територија може смањити,¹⁹ док је предмет полемике била административна подела земље о којој ће да се говори касније.

Постоје мишљења да откривање упоредноправних и на теорији заснованих подстрека у области уставних права грађана носи са собом тешко премостиве тешкоће, а непогодност се умножава када се има у виду да расправе на састанцима одбора скоро да није било. То може значити да није било битних размимоилажења у вези са неопходношћу једне овакве декларације, али исто тако може значити и да се овим правима придавао мањи значај јер представљају врло извесну могућност сужавања многих погодности власти.²⁰ Упркос томе што није лако да се утврде непосредни политички и правни извори, и што је садржина овог каталога права спој различитих утицаја, чини се да се битним делом ослања на стране обрасце. У анализи неких чланова угледаће ће покушати да се докаже кроз најнепоречнији доказ утицаја, а то је велика подударност као и, у одређеним случајевима, истоветност садржине појединих решења. Уз то, стремљење ка изради уставних стандарда можда је на првом месту

¹⁸ У Декларацији из 1789. политичка права се не убрајају у права човека и грађанина, а Л. Диги (Duguit) неубрајање објашњава тиме што „у мисли велике већине чланова уставотворне скупштине то нису била права, већ вршење јавне функције.” Т. Живановић, *Синтетичка филозофија права–књ.1*, Београд 1997, 544.

¹⁹ Не помиње се случај могућег увећања државне територије, што значи да би краљ могао да прихвати „уступљени” део, не питајући Скупштину. Уопште о овом другом услову постојања појма државе в. детаљније: М. Миловановић, 1997(а), 52–58. У вези са питањем државне вере и њеним уређењем у француским уставним повељама, може се приметити да је *Charte de 1830* (§ 6) за разлику од *Charte de 1814* (§6) која је утврђивала да је римокатоличка вера државна вера, одредила само да је државна вера она коју исповеда већина Француза.

²⁰ С. Врачар, 274.

управо у овој материји оправдано, а евентуални успех значио би и „приближавање неком моделу доброг устава”.²¹

Овде се мора имати у виду да је утицај Декларације из 1789. скоро у потпуности посредан, али итекако видљив, па ће се подвући и њене идеје које су својом вредношћу дале обележје једној епохи, утичући на западноевропске уставе а преко њих и на уставе балканских земаља. При томе, не треба да се занемари ни могућност да је у одређеним питањима суштински узор пронађен у средњовековним повељама, као и у Уставу САД од 1787. (*Constitution of the United States of 1787*).²² Дакле, уз Устав Краљевине Белгије од 1831, који је био главни образац, упутиће се и на Устав Великог војводства Луксембург од 1868, Устав Републике Француске од 1848. и, у једном мањем делу, на Савезни устав Швајцарске Конфедерације од 1874.²³ Такође, наше одредбе биће упоређиване и са решењима у околним земљама чији су уставни већим делом рађени под белгијским утицајем, а поређења ће бити прављена нарочито тамо где је Устав од 1888. та решења превазишао. Овакав спој иностраних узора и изворних елемената који су верно осликавали нашу збиљу, послужио је касније као модел неким суседним земљама.²⁴

§6 – §8

Како се добива и губи српско грађанство, каква права оно даје и како та права престају, одређује се овим Уставом и законима.²⁵

Право на држављанство је на безмало једнак начин утврђено и у Уставу од 1869, док се формулација значајно разликује од одредбе у Уставу од 1835, за коју се може

²¹ М. Јовичић, „Какве нам поруке упућује уставна историја Србије”, *Анали Правног факултета у Београду*, 5/1989, 442.

²² Мада, за разлику од америчких аката који су пре свега „прагматично оријентисани”, Декларација из 1789. поставља опште принципе и ван сваке сумње може се речи да је „очигледно представљала најзрелију сублимацију вишевековног рационалистичког теоријског уобличавања модерне државе и великих идеја на којима се она заснива.” С. Аврамовић, *Опита правна историја – нови век*, Београд 2004, 68. Међутим, и А. де Токвил (*De Tocqueville*) назначавача да иако је амерички друштвени поредак другачији од европских поредака, много тога може бити поучно и употребљиво.

²³ П. Николић, „Декларација права човека и грађанина од 1789. и права и слободе у српским уставима у XIX веку”, *Инострани утицаји на наше право* (ур. М. Јовичић), Београд 2002, 82.

²⁴ Д. Стојановић, 273.

²⁵ G.G.W.: „Право грађанства добија се, одржава се и губи се по одредбама грађанског закона” (§ 4); исто тако и Const. Lu (§ 9); Упор. BV: „Савезно законодавство утврђује погодбе под којима швајцарски грађанин може бити лишен политичких права” (§ 66); Synt.: „Грчки су грађани сви они који су добили или буду добили право грађанства по законима државним” (§ 3); Const. Ro: „Право грађанства даје законодавна власт” (§ 8). Претходним чланом било је одређено да се држављанство може дати само припадницима хришћанске вере, али је 1879. под притиском великих сила § 7 промењен. Упор. са уставом Грчке из Епидауруса од 1822. (*Σύνταγμα της Επιδάουρου της 1822*) који одређује: „Домаће становништво грчке територије, које верује у Христа, јесте грчко (...)”. (τιμήα Β'). Упор. са Уставом од 1835: „Страни трговци, фабриканти, занатлије, и земљедјелци хришћанског вјероисповједанија могу придобити права грађанина Србског (...)” (§ 109).

утврдити да је била условљена нарочитим околностима у тадашњој Србији.²⁶ Запажа се значајна подударност са Уставом Краљевине Белгије од 1831, премда и у овом, као и у претходном уставу постоји одударање од европских образаца и то кроз нормирање могућности одрицања од држављанства: Свакоме је српском грађанину слободно да иступи из српскога грађанства, пошто испуни обавезе војне службе и друге дужности које би имао спрам државе или спрам приватних лица (§ 29).

Равноправност пред законом предвиђа се, као и у пређашњем уставу, општом формулацијом: Сви су Срби пред законом једнаки (§ 7),²⁷ за разлику од устава пре ових, у којима се предметно начело везивало само за кривичноправну одговорност и положај пред судовима. Иначе, док у Декларацији из 1789. једнакост није непосредно убројана у „природна права човечја” већ се само одређује да се људи „рађају и остају слободни и једнаки у правима” (§ 1), дотле се у проширеној Декларацији из 1793. (*Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen de 1793*) једнакост ставља у први ред тих права: „Сви људи су једнаки по природи и пред законом”. Угледајући се на први део одредбе Француске уставне повеље од 1814: „Французи су једнаки пред законом (...)” (§ 1), Устав Краљевине Белгије од 1831. касније је утицао на балканске земље које су ово правило преузеле на идентичан начин.

Члан који следи вели: „Грађанима српским нити се могу давати, нити признати титуле племићства” (§ 8),²⁸ и у сагласју је са промишљањима либерала да је за напредак од нарочите важности да се постојано тражи укидање свих сталешких подела, а овај члан идентичан је § 3 Устава Краљевине Грчке од 1864.

§ 9

Лична слобода ујемчава се овим Уставом.

Нико не може бити узет на одговор, сем у случајима које је закон предвидео и начином како је закон одредио.

Нико не може бити притворен, нити иначе лишен слободе, без писменог и разложима поткрепљеног решења истражнога судије. Ово решење мора се саопштити лицу које се притвара, у самом часу притварања. Само кад је кривац ухваћен на делу може се одмах притворити, али му се опет решење о притвору мора саопштити најдаље за 24 часа од како је притворен.²⁹

²⁶ Право на „српско државно грађанство” уређено § 108. и § 109. Устава од 1835. В. П. Николић, 72.

²⁷ G.G.W.: „Белгијанци су равни пред законом” (§ 6); исто и Const. Ro (§ 10), Synt. (§ 3), као и Const. Lu (§ 11); BV: „Сви Швајцарци су једнаки пред законом” (§ 4). В. Charte de 1814 и Charte de 1830 (§ 1).

²⁸ Synt.: „Грађанима грчким нити се могу давати, нити им се признају титуле племићства и одликовања”; В. BV: „У Швајцарској нема ни поданика, ни особитих права по месту, рођењу, личности или породици” (§ 4); Const. Ro: „У Румунији не постоје никакве разлике сталешке” (§ 10), као и: „Све привилегије, ослобођавање од терета и монополи сталешки, укидају се за навек у Румунији” (§ 12); тако и Const. Bg (§ 57).

²⁹ G.G.W.: „Ујемчава се лична слобода. – Нико не може бити гоњен друкчије сем у случајевима законом предвиђеним а у форми коју он прописује. Сем случаја на делу ухваћеног преступа нико не може бити затворен без мотивисаног судског решења, које се мора саопштити или у тренутку ухапшења или

Против решења о притвору има места жалби првостепеноме суду. Ако притворени не изјави ову жалбу за три дана од како му је решење о притвору саопштено, онда најдаље за 24 часа после тога рока мора истражни судија послати предмет суду и без жалбе. Суд мора у року од 24 часа од како је предмет примио издати своје решење, којим решење истражног судије о притвору оснажава или уништава. Ово је судско решење извршно.

Органи власти који би скривили против ових одредаба казниће се за незаконно лишење слободе.

Закони ће одредити у којим ће случајима суд бити дужан да притворенога пусти на слободу без јемства, или на јемство, лично или новчано.³⁰

У односу на Устав од 1835, и то § 117: „(...) бирати начин живљења свог по својој вољи, само који није на општенародну штету” и § 112 који је под утицајем Декларације из 1789. (§ 8) и Амандмана V (1791) на Устав САД од 1787. (*U.S. CONST. Amend. V [repealed 1791]*) утврдио право на одговарајући судски поступак,³¹ као и у односу на Устав од 1869, који је личну слободу ујемчио али и подвргао законском ограничењу, овај устав је слободу уводио на шири и разрађенији начин па и у поређењу са тадашњим европским примерима. То говори у прилог претпоставци о постојању креативности српског уставотворца,³² а основ за такву претпоставку може да се пронађе посебно још у примеру начина на који је уређена слобода штампе или неповредност стана. За разумевање неопходности детаљног регулисања, илустративно је гледиште једног од главних радикалских људи, П. Тодоровића: „Кад год смо се бојали да се нешто може законима изиграти, свагда смо се старали да што подробније одредбе унесемо у Устав”.³³ Управо зато, овај основни државни закон личну слободу

најдаље двадесет и четири сахата после тога” (§ 7); исто и Const. Lu (§ 12), Const. Ro (§ 13), Synt. (§ 5), а одредба у Уставу Краљевине Грчке од 1864. одређује још и: „(...) мора с места бити спроведен надлежном иследном судији који ће најдаље за три дана после спровода решити: или да се пусти у слободу или да се из притвора брани; ако, по истеку овога рока од три дана, судија не донесе решење којим се оптужени оставља у притвору, сваки тамничар или сваки грађански или војни званичник одређен да чува ухапшенога, дужан је одма га пустити на слободу. Они који би противно овоме урадили, биће кажњени као онај који само власно кога лиши слободе”. В. Charte de 1814 (§ 4) и Charte de 1830 (§ 4).

³⁰ Synt.: „У политичким кривицама суд може, на захтев притворенога, решити да се ухапшени пусти у слободу на јемство. Ово јемство утврђује суд, и против њега може бити жалбе. У политичким кривицама притвор не може прећи два месеца без решења судскога, против кога такође може бити жалбе, на три месеца после овога решења” (§ 6).

³¹ Иначе, овде је згодно напоменути став К. Есме (*Esmain*) да је за дивљење дефиниција у Декларацији из 1789: „Слобода се састоји у томе што се може чинити све што не шкоди другоме; отуда, вршење природних права сваког човека има као границу само оно што осталим члановима друштва обезбеђује уживање тих истих права. Те границе могу да буду одређене само законом” (§ 4), и додаје да је Декларација из 1789. „примила извесан број специјалних примена, које је цивилизација сукцесивно изводила и које сачињавају толико исто различних индивидуалних слобода.” Т. Живановић, 551 фн. 4.

³² В. П. Николић, 77.

³³ В. Ђорђевић, „Горњи дом Србије”, *Отаџбина–књ.* 30, Београд 1882, 87. у: Д. Стојановић, 279. Ова бојазан била је оправдана будући да је претходни устав „често стезао грађанска права у тако уске границе, да од њих није остало скоро ништа.” В. детаљније: С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића–књ.* 3, Београд 1934, 445–446. Те иако би, посматрајући кроз уставноправну призму, сасвим довољно

изравњава са забраном неуставног лишења и обезбеђује је гарантијама, преписујући са незнатним изменама § 131 Закона о кривичном судском поступку из 1865. И премда је било мишљења да је то непотребно, бојазан је била оправдана и отуда разлика у односу на претходни устав у коме је техника органских закона довела до тога да је изигравање слобода постало уобичајено. Поред потпунијег регулисања оно што је важна разлика у односу на уставе са којима се поређења обављају, јесте да је било установљено да се решење мора уручити чак и кривцима на делу.

§10 – §12

Никоме не може судити ненадлежни суд³⁴

Ово право било је ујемчено и по одредбама ранијих устава – предвиђено још Уставом од 1835, док га је Устав од 1869. гарантовао на начин потпунији и јаснији.³⁵

Нико не може бити суђен, док не буде надлежно саслушан, или законим начином позван да се брани (§ 11).

Идеја о праву на одбрану, праву које је било нормирано и у нашем претходном уставу, може да се пронађе у Амандману VI (1791) на Устав САД од 1787. (*U.S. CONST. Amend. VI [repealed 1791]*). Устав Краљевине Белгије од 1831. правило о овоме нема, а ако би се осврнуло на решења у балканским земљама видело би се да га нису имале ни Грчка ни Румунија. У вези са овим правом стоји и одредба настала усвајањем европских образаца: Казна се може установити само законом и применити једино на дела за која је закон у напред рекао да ће се том казном казнити (§ 12).³⁶ Овде би било згодно споменути да је Ђ. Нешић у пленуму уставотворног одбора предложио да се унесе и забрана телесног кажњавања, што није прихваћено.

§13

Смртна се казна укида за чисто политичке кривце.

било да је унета само начелна забрана незаконитог лишења слободe, комплетан институт habeas corpus-а био је изузетно потребан.

³⁴ G.G.W.: „Нико не може бити суђен, против своје воље, другим судијом сем оним кога му закон одређује”. BV: „Никому не може судити други но надлежан суд. Према том неће моћи бити ванредних судова. Црквена јурисдикција (право суђења) укида се” (§ 58).

³⁵ „Нико се не може узети на одговор од другог суда, нити му сме судити други суд, осим онога, који му је законом, као надлежан, опредељен” (§ 111). В. у Уставу од 1888. посебан одељак VIII; Упор. §9 овога Устава.

³⁶ G.G.W.: „Никаква се казна не може утврђивати ни примењивати која законом није одређена” (§ 9); исто и: Const. Lu (§ 14), Synt. (§ 7), Const. Ro (§ 16); Упор. Декларација из 1789. (§ 8) и Устав од 1835. (§ 114).

Изузимају се случајеви извршења или покушаја атентата на личност Владаочеву и на чланове Краљевског Дома, за које је одређена смртна казна у Кривичноме Законику.Изузимају се сем тога и случајеви у којима је уз чисто политичку кривницу учињено још неко кажњиво дело, за које је у Кривичноме Законику одређена смртна казна, а такође и случајеви које војни закони казне смртном казном.³⁷

Несумњиво, може чудним да се учини, с обзиром на политичке сукобе, ограничавање примене смртне казне. Не би смело да се изгуби из вида да је мало вероватно да је још тада сазрела мисао да никакав политиком одређен злочин не може да угрози владајуће државно уређење,³⁸ посебно узимајући у обзир околност да на саветовањима уставотворних одбора није могло да се дође ни до приближно јединственог става. Од многоврсно објашњених гледишта, издвојило се неколико тврдњи. Краљ Милан је истицао да нисмо Француска³⁹ и да је једини разлог одређења за укидање смртне казне величање побуна против власти, док је П. Тодоровић приказивао да је гледајући кроз призму наших прилика смртна казна за политичке кривце неопходна. Упутно је указати на то да се противио њеном укидању премда је био осуђен на исту, а у подупирању свога става позивао се на психологију револуционара.⁴⁰ Такође, расправа је била прожета и навођењем разлога који су ишли у смеру доказивања да ће у сваком случају власт наћи начина да се обрачуна са политичким противницима, а изражена је и сумња у непристрасност суђења. Корисно је да се напомене и мишљење И. Стојановића, који је предлагао да смртна казна важи само за политичке кривце, отуда, не и за крадљивце.⁴¹

На теоријским основама дато, најбоље образложење када је реч о поставци да смртну казну треба укинути⁴², могло се чути од Г. Гершића који је тврдио да

³⁷ Synt.: „Смртна казна, у политичким кривицама, укида се, изузимајући случајеве мешовитих кривица (de delictis complexis)” (§ 18); В. и Const. 1848. (§ 5) који такође прописује укидање смртне казне у политичким питањима; ВV: „За политичке преступе не може се осуђивати на смрт” (§ 65), а Савезни устав Швајцарске Конфедерације од 1874. утврђује и забрану телесне казне; в. Const. Lu (§ 18). С друге стране, Устав Краљевине Белгије од 1831. прописао је да се смртна казна неће уводити сем у случајевима предвиђеним војним казним законом и то само за време рата; исто решење и Const. Ro (§ 18); Бугарска не уређује ово питање.

³⁸ Супротно, да је тада била „израженија аболиционистичка оријентација него што је то данас” в. Љ. Лазаревић, „Нека кривичноправна начела у Уставима Србије од 1835. до 1903. године”, *Уставни развјат Србије у XIX и почетком XX века* (ур. М. Јовичић), Београд 1990, 162.

³⁹ Од како се против постојања смртне казне изјаснио Ф. Гизо (*Guizot*), у законодавству је почело да преовлађује гледиште да смртну казну треба укинути.

⁴⁰ О (не)оправданости изречених смртних казни у Тимочкој буни види: С. Јовановић, 1934 (а), 129–133. Тако су нпр. против П. Тодоровића као доказа употребљена два чланка у часопису „Самоуправа”.

⁴¹ Упор. са мишљењем Ј. Ристића „И кад своја политичка права тражимо, ми не идемо у крајности. Ми на пример, желимо да заклонимо од смртне казне оног суграђанина, који би се дотле занео, да се о законе земаљске огреши; али и ту ми не тражимо, да икаква политика може оправдати злочинство.” Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини XIX века–књ. 2*, Београд 1924, 380.

⁴² На овом месту корисно је набројати неке од превода радова који су могли утицати на преобликовање стручног и јавног мњења: А. Бернер (*Berner*), „О укидању смртне казне”, додатак *Србским новинама*, 85–111, 1867; Џ. Бекарија (*Beccaria*), „О преступима и казнама”, додатак *Србским новинама*, 87–152, 1867; К.

непроменљива казна не треба да се примењује на променљиве кривице – „смртна казна је апсолутна, нерастегљива, недељива и не може се ни смањити ни увећати, а политичке су кривице променљиве.”⁴³ Ипак, овај истакнути представник радикала указивао је и на бесврхност и немогућност укидања смртне казне за све злочине. Наглашен је и случај Италије у којој је иста укинута, а поред тога, у нашој литератури се као непоречни извор ове позајмице наводи и Устав Краљевине Грчке од 1864.⁴⁴

§ 14

Српски грађанин не може бити прогнан из земље. Он се не може протеривати ни у земљи из једнога места у друго, изузев случајеве које је закон изречно предвидео.

Ова одредба показује да иако је усвајања решења из страних узора итекако било, Устав од 1888. ипак није само копија устава-модела. По први пут установљава се забрана прогонства из земље, и то као безусловљена забрана, док је спречавање протеривања из места у место стављено под резерву закона, а једна од две примедбе у извештају одборске мањине односила се на брисање ове резерве.⁴⁵ Овде би требало да се укаже и на још једну изворну одредбу, а то је: Забрањује се издавање чисто политичких криваца (§ 31).

§ 15

Стан је неповредан.

Власт не може предузети никакво претресање ни истраживање у стану српских грађана, осим у случајима које је закон предвидео и начином како је закон прописао.

Пре претреса дужна је власт предати лицу, чији се стан претреса писмено решење истражнога судије, на основу којег се предузима претрес. Против овог решења има места жалби првостепеноме суду. Али жалба не задржава извршење претреса. Претрес ће се вршити увек у присуству два српска грађанина.

Одмах по свршеноме претресу власт је дужна предати лицу чији је стан претресан уверење о исходу претреса и потписани списак ствари одузетих ради даље истраге.

Ни у коме случају претрес не може бити ноћу.

У односу на формулацију у Уставу од 1835. (§ 28) која је скоро истоветна уређењу у Уставу Краљевине Белгије од 1831,⁴⁶ наређења о неповредности стана у овом уставу

Митермајер (*Mittermayer*), „Најновија испитивања односно питања о укидању смртне казне”, додатак *Србским новинама*, 23–168, 1866.

⁴³ Ј. Продановић, *Уставни развитак и уставне борбе у Србији*, Београд 1936, 287.

⁴⁴ Д. Ђорђевић, 127.

⁴⁵ Упор. BV: „Ниједан кантон не може отерати са своје територије некога од својих грађана ни лишити га права рођенога места или грађанства” (§ 44).

⁴⁶ G.G.W.: „Обиталиште је неповредно; нико не може ући у кућу грађанина сем у случајевима законом предвиђеним и у форми коју он прописује” (§ 10); исто Const. Lu (§ 15), Synt. (§ 12); слично тако и Const.

изузетно су детаљно утврђена. Сама идеја свој основ има у Амандману III (1791) Устава САД од 1787. (*U.S. CONST. Amend. III [repealed 1791]*), који је одређивао да је за смештај војника у приватним домовима неопходна била сагласност власника – сагласност није била потребна за време рата, а војник је морао да поштује услове одређене законом. У сваком случају, на прецизно регулисање гаранција утицале су искључиво прилике својствене нашој земљи. Начин на који је нормирано ово право још је један од примера како је наш уставотворац умео да одступи од узора, конкретно у овом случају белгијског, услед чега се напустило становиште „релативне” неповредивости стана и није остављена могућност законодавцу да за неке случајеве пропише претрес стана без судског налога. Уз то, била је установљена и забрана ноћног претреса, а оваква забрана је и данас права реткост.⁴⁷

§ 16

Својина је неповредна, ма какве природе она била.

Нико не може бити принуђен да своје добро уступи на државне или друге јавне потребе, нити се право приватне својине може ради тога ограничити, осим где закон то допушта и уз накнаду по закону.⁴⁸

Као основ за регулисање неповредивости својине послужила је Декларација из 1789: „Власништво је неповредиво и свето право и нико га не може бити лишен осим у случају законом предвиђене и очите јавне нужде, уз услов праведне и предвиђене одштете” (§17).⁴⁹ Без обзира на то што слобода предузетништва није уређена посебно, уосталом као што није ни у уставима-узорима, она је ипак претпостављена.

Казна одузимања имања (конфискација) не може се установити.

Ro (§ 50); док нпр. Const. Bg (§ 67), угледајући се на француско решење, одређује само да је право имовине неприкосновено.

⁴⁷ Иста забрана утврђена је и у Const. Ro: „Забрањује се претрес ноћу, осим у случајевима *flagrante delicto*“ (очевидног деликта)” (§ 27).

⁴⁸ Упор. Устав од 1835. (§ 119, § 120, § 128); Устав од 1869. (§ 25, § 30); в. G.G.W.: „Нико не може бити лишен своје сопствености сем кад то захтева опште добро, и то у случајевима и начином које закон утврђује и после праведне накнаде” (§ 11); исто Const. Lu (§ 16), Synt. (§ 17); слично и Const. Ro (§ 19), с тим да се у овој одредби прецизира и шта се у таквим случајевима подразумева под државном потребом а одређује се да ће поступак и начин евентуалног одузимања имовине бити регулисани посебним законима, док се у следећем члану утврђује и неприкосновеност имовине дате сељанима законом од 1864. (§ 20); Упор. BV „Савез може наредити на свој трошак или ободрити новчаном помоћу јавне радове који су од користи Швајцарској или знатном делу њеном. – За овај циљ савез може употребити и експропријацију с праведном накнадом” (§ 23); упор. Const Bg (§ 67, § 68). В. Charte de 1814 (§ 9) и Charte de 1830 (§ 8).

⁴⁹ Овај акт се заснива на индивидуализму, који није, за разлику од либерализма, неспојив са етатизмом, што је видљиво и из ове формулације, а нарочито је видљиво у Француском грађанском закону од 1804. који је ово право ограничио како законским тако и управним прописима (в. § 544). Упор. Амандман V (1791) Устава САД. из 1787.

Али могу се одузети поједине ствари, које су или производ кажњивог дела, или су као оруђе за то послужиле, или су биле намењене да послуже (§ 17).⁵⁰ Односна одредба нарочито је интересантна с обзиром на циљ ове казне – реч је о санкцији фискално-политичког карактера која се, посебно током средњег века, али и касније, често користила у политичким обрачунима,⁵¹ а сходно томе да је код нас било страначког трвења, изгледније је да је правило позајмљено него да је на установљење ове забране утицала евентуална општеприхваћеност става о неприкосновености права својине.

§ 18

Слобода је савести неограничена. Све признате вере слободне су и стоје под заштитом закона, у колико вршење њихових обреда не вређа јавни ред или морал.⁵²

Слобода савести је код нас по први пут прокламована овим уставом, а мада је била ујамчена и Декларацијом независности САД из 1776. (*United States Declaration of Independence of 1776*) у установљавању ове слободе неупоредиво значајније место заузима Декларација из 1789, која је била одређенија и садржински потпунија: „Нико не сме бити узнемираван због својих убеђења, чак ни верских, под условом да њиховим изражавањем не нарушава јавни ред установљен законом” (§ 10). Декларацијом из 1791. (*Declaration des Droits de l'Homme le 1791*) ова уопштена дефиниција допуњена је правом појединца да врши обреде у складу са захтевима вере којој припада.⁵³

Дотично право признато је као људско право, будући да није резервисано само за она лица која поседују српско грађанство. Посебан статус Српске православне цркве огледао се и у одредби којом се забрањује прозелитизам: Забрањује се свака радња управљена против источно-православне вере у Србији (прозелитизам) (§ 19). Овакву норму сусрећемо и данас, а један од примера је и важећи Устав Републике Грчке од 1975.

⁵⁰ Исто и у Уставу од 1869, а иначе је забрана уведена Уставом од 1838. (§ 28); в. G.G.W.: „Конфискације добара (имања) као казне не може бити” (§ 12); скоро истоветну одредбу и Const. Lu (§ 17). В. Charte de 1814 (§10) и Charte de 1830 (§9); Charte de 1814 (§ 66) и Charte de 1830 (§ 57).

⁵¹ И поред тога што је уведена као привремена револуционарна мера, ова санкција се до данас одржала.

⁵² G.G.W.: „Слобода вероисповеди, слобода јавнога вршења вероисповедних обреда, као и слобода изјављивања свога мишљења у свакој ствари и по сваком предмету, ујемчавају се, а преступе и кривике учињене употребом ових слобода казне се” (§ 14) као и: „Нико не може бити спречен да учествује ма којим начином у пословима и обредима вероисповедним ни да држи празнике које његова вера признаје” (§ 15); BV: „Слобода савести и веровања неповредна је (...)” (§ 49) и: „Слободно вршење обреда верских ујемчава се у границама које допушта јавни ред и добри – благи обичаји” (§ 50); Const. Ro: „Слобода савести је апсолутна. Слобода свију вероисповеди ујемчава се у колико вршење обреда њихових не задире у јаван ред и морал” (§ 21); Упор. G.G.W. (§ 14).

⁵³ Иначе, слобода вероисповести није само индивидуална слобода, него и слобода удруживања, те је проблематично употребљавање одричне заменице „нико”. Забрану установљавања државне религије прокламовао је Амандман I (1791) Устава САД из 1787 (*U.S. CONST. Amend. I [repealed 1791]*), а код нас је слободу вероисповести уредио Устав од 1835 (§ 97, § 98); упор. Charte de 1814 (§ 5).

Наредни члан гласи: Српски се грађани не могу ослободити својих грађанских и војних дужности позивајући се на прописе своје вере (§ 20).⁵⁴ У односу на Устав од 1869. (§ 31) Устав од 1888. одређује да се забрана ослобађања односи и на војне дужности.

§ 21

Настава је слободна, у колико њезино вршење не би вређало јавни ред или морал.

Основно је школовање обавезно. Оно је бесплатно у јавним основним школама.⁵⁵

Ако се размотри историја развоја овога права јасно може да се утврди да су српски либерали, као и либерали у напредним европским земљама, истицали да је за напредак постојећег уређења један од значајних а можда и услов од кључног значаја ширем слоју људи образовање учинити доступним и уопште тежити томе да се наука доведе на виши ступањ развоја.⁵⁶ Свакако, може тачно да се означи да је било и „правог државништва” и спремности да се „загази у једно модернисање државне управе које је исто толико непопуларно колико и потребно” па је већ 1863. сазрела мисао да треба сваком детету омогућити да се школује – одређен је најмањи број ђака по општинама и продужено основно образовање на шест година – да би Законом о основним школама из 1882. било заведено обавезно основно школовање.⁵⁷ Слобода наставе, као новина у уставу, одобрена је у оквирима закона и ограничена на српске грађане, а како је наглашено да је у јавним школама настава бесплатна прећутно је одобрено и оснивање приватних основних школа.

§ 22

⁵⁴ BV: „Вршење грађанских или политичких права не може се ограничити или сужавати ма каквим погодбама црквене или верске природе” (§ 49); слично тако и Const. Bg (§ 41); Упор. Const. Ro (§ 7).

⁵⁵ G.G.W.: „Настава је слободна; свака превентивна мера се забрањује; кажњене кривица одређује се само законом. Јавна настава која се даје о трошку државном регулише се исто законом” (§17); Synt.: „Виша настава се даје о трошку државном; држава потпомаже тако исто и издржавање општинских школа (...). Свако има права да отвара заводе за наставу (...)” (§ 16); Const. Ro: „ (...) Поступно ће се увести основне школе у свим општинама Румуније. Настава ће бити бесплатна у државним школама. Основна настава ће бити обавезна за младиће румунске, свуда где буде основних школа” (§ 23), а Устав Уједињених румунских кнежевина од 1866. одређује и средства која ваља обезбедити као и услове надзора, уз напомену да је сваки њен држављанин слободан да настави студије у иностранству; Const. Lu: „Држава осигурава да сваки добије основно образовање које је обавезно и бесплатно”, а прописује се и да ће бити бесплатни и курсеви стручне обуке; в. Const. Bg (§ 78). Иначе, опште право на образовање обнародовала је Француска револуција; Const. 1848 (§ 9) заводи бесплатно образовање, а утврђује и академску слободу под условима одређеним законом и надзор државе за све, док Const. 1871 прописује да „јавно образовање буде организовано, истоветно за сваког грађанина и самостално у погледу оних делова образовања која су неопходна свим људима”, а тих година је, иако формално није утврђено, и у Енглеској постојало обавезно основно школовање, да би Декретом од 1891. било конституисано као бесплатно.

⁵⁶ „Само уз помоћ знања и васпитања могу се у борбу за слободу и напредак укључити све снаге друштва.” Ч. Попов, „Србија 1868–1878.”, *Историја српског народа V – 1*, Београд 1981, 313. Тако је нпр. реформу школства у привредном духу захтевао и В. Пелагић.

⁵⁷ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића–књ. 2*, Београд 1934, 365–366, 382.

Сваки Србин има право да у границама закона исказе своју мисао: говором, писмено, штампом или у сликама.

Штампа је слободна.

Не може се установити ни цензура ни каква друга превентивна мера која спречава излазак, продају или растурање списа и новина.

За издавање новина није потребно претходно одобрење власти.

Од писца, уредника, издаваоца или штампара неће се тражити никакво јемство (кауција).

Новине и друге штампане ствари могу се забранити (узаптити) само ако садрже: увреду Краља и Краљевског Дома, или увреду страних владалаца и њихових домова или позив грађана да устају на оружје. Али и у тим случајима власт је дужна за 24 часа по извршењу забране спровести дело суда, а овај је дужан такође за 24 часа оснажити или поништити забрану. У противном случају сматра се да је забрана дигнута.⁵⁸

Штампа не може никад бити подвргнута административним опоменама.

Сваке новине морају имати одговорнога уредника који ужива грађанска и политичка права.

Писац је одговоран за спис. Кад је писац непознат, или кад не станује у Србији, или је неспособан за одговорност, одговорни су уредник, или штампар, или растурач.⁵⁹

У Уставу од 1869. слобода штампе јесте била прокламована али са ограниченим дометом,⁶⁰ те ово право није било признато као индивидуално право, док је изреком Устава од 1888. набројан низ мера и поуздано може да се утврди да је од свих грађанских права регулисаних у другом одељку ово право најисцрпније уређено. Корисно је проценити колики су утицај имали унутрашњи разлози и тако у целости сагледати узрок потпунијих гаранција, које највећим делом нису биле својствене уставима осталих европских земаља. Исто тако, не може се тек тако прећи преко факта да је основ за ове одредбе био један напредњачки закон, а уопштено сви њихови политички закони „углавном су преводи страних закона, без обзирања на наше

⁵⁸ Сл. Synt.: „ (...) Допуштено је, изузетно, конфисковање после публикације за повреду вере хришћанске и личности краљеве; али, у овом случају, државни тужилац дужан је за 24 часа после забране поднети дело суду, а овај је опет дужан такође за 24 часа оснажити или поништити забрану: у противном случају сматра се да је забрана дигнута. [нпр. овога нема у нашем уставу] Жалити се противу судскога решења може само издавалац забрањенога списа, а никако државни тужилац. Издавачи новина (журнала) могу бити само грчки грађани” (§ 14).

⁵⁹ У вези са одговорношћу за кривице, истоветно решење као G.G.W.: „Кад је писац познат и живи у Белгији, издавач, штампар или растуривач не могу одговарати” (§ 18). Упор. Const. Ro: „ (...) Кад се не зна писац, онда одговара уредник или издавалац” (§ 24), а 1884. члан је измењен тако да ће, ако се не зна писац, уредник бити одговоран, а ако нема уредника одговоран је издавач, уз додаток: „Кривице штампом учињене суди порота, изузимајући кривице против Краља и краљеве породице или против владалаца страних држава”. В. Const. Lu (§ 24) укида и таксу за домаћу штампу, а ако је аутор познат а уз то и држављанин и борави на територији земље, не могу се гонити ни издавач, ни штампар, ни дистрибутер. Иначе, кривична одговорност установљена је још Декларацијом из 1789. (§ 11), а на њу се односи и Амандман I (1791) Устава САД из 1787. В. Charte de 1814: „Французи имају право да објављују и штампају своја мишљења, у складу са законима који морају спречити злоупотребу те слободе (§ 8) и Charte de 1830: „(...) Цензура се никад неће моћи успоставити” (§ 7).

⁶⁰ Упор. „Сваки Србин има право да каже своју мисао: речима, писмено, средством печатње или у виду ликова, саображавајући се у томе прописима закона. О печатњи издаће се нарочити закон”. Слобода се само наговештавала набрајањем начина на који се може исказати мисао – уз изостављање прилога „слободно” – а садржајно-нормативни елементи препуштени су законском уређивању.

прилике”.⁶¹ Због тога што је, либерали би рекли „закон о слободи штампе”, 1882. донет, у страначкој борби био од пресудне важности и пошто је та слобода највише допринела успеху радикала, а узимајући у обзир да их је краљ доживљавао као „анархистички елемент који подрива основе државног живота, и с којим се не треба погађати него борити”,⁶² уз чињеницу да су напредњаци почели да усвајају краљеве погледе, не чуди да се ова влада врло брзо окренула законском поштравању и својеврсном опозивању „сопствених” закона и њиховој строгој примени. Све ово достигло је највишу тачку увођењем цензуре, 1884. Управо су те посебне прилике биле од поглавите важности и утицале на детаљно уређивање, с тим да не сме да се занемари ни утицај либералних идеја које су ухватиле корена и код наших мислилаца,⁶³ а пажња треба да се усмери и на очигледно постојање позајмица из европског права.

Међутим, премда је потврђивање ове слободе било захтев све три странке, у одређеним појединостима долазило је до неслагања. У вези стручне оспособљености уредника,⁶⁴ као услов тражило се и факултетско образовање и одређени број година живота – захтев М. Бана и Ђ. Нешића, док се М. Кујунџић ограничио на године – или, као лакше остварив услов, полагање особеног испита зрелости. Као последица стања уведеног Законом од 1881. (§ 40), стања у којем су и судови најчешће били немоћни због развлачења парница до протекла рока од три месеца, расправљало се и о лошим странама неограничене слободе, па је тако Ђ. Нешић захтевао заштиту породице од могућих напада као и обавезу пријављивања полицији. Одговор краља био је да „народ сазрева у слободи за слободу”.⁶⁵ На размишљање нагони чињеница да иако слободна, штампа касније није могла битије да утиче на представнике власти.

Поред одговорности за кривице у односу на коју је преузето белгијско решење, у вези са ограничењем штампе запажа се сличност са грчким примером. Ипак, за разлику од законског прописивања које такође предвиђа могућност забране у случају позива на

⁶¹ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића–књ. 1*, Београд 1934, 381. О закону детаљније видети С. Јовановић, 1934(б), 356–358. Иначе, М. Ракић је превео француски предлог закона, а текст тога законског предлога ми смо, за разлику од француске Скупштине, усвојили без измена.

⁶² С. Јовановић, „Наше уставно питање у XIX веку”, *Политичке и правне расправе–књ. 1*, Београд 1932, 45–46. С. Јовановић, (1934а), 163–164.

⁶³ „Слобода штампе јесте најпоузданије јемство и контрола за мањину.” В. Јовановић, *Политички речник*, Нови Сад 1870–1873, 504. Опширније о развоју штампе у XIX веку, почев од 1834. и покретања првог листа „Новине Србске”, и у вези са тим и развојем слободе штампе, в. М. Кисић, Б. Булатовић, *Српска штампа: 1768–1995: историјско-библиографски преглед*, Београд 1996, 15–32.

⁶⁴ Занимљиво, у нацрту ужег одбора није било предвиђено да новине морају имати уредника.

⁶⁵ Ј. Продановић, *Уставни развитак и уставне борбе у Србији*, Београд 1936, 288. Детаљније о расправи на састанцима одбора: 284–288. Иначе, неограничена слобода била је и један од захтева В. Пелагића.

буну и увреде домаћег владоаца,⁶⁶ прихваћен је краљев предлог да се новине могу ставити под забрану и у случају увреде страног владоаца. Као главни разлог наведено је избегавање сукоба с великим силама. Д. Катић и П. Тодоровић успротивили су се овом предлогу, да би касније ублажили свој став и захтевали реципроцитет, а и у извештају одборске мањине изражено је неслагање са оваквим проширењем одговорности.⁶⁷

§ 23–§ 25

Неповредна је тајна писама и телеграфских депеша, осим у случају кривичне истраге и у случају рата.

Закон ће одредити који државни органи одговарају за повреду тајне писама и телеграфских депеша.⁶⁸

Уз ову позајмицу, уставописци су, као допринос тежњи за успостављањем парламентарног режима, прописали и слободу збора и удруживања.

Српски грађани имају право скупљати се мирно и без оружја у зборове, управљајући се при томе по закону.

За држање збора у затвореном простору није потребна пријава власти. За зборове под ведрим небом, који подлеже нарочитим законима и уредбама, мора се претходно власт известити (§ 24).⁶⁹

Право на мирно окупљање први пут је уређено Законом из 1881, а као и код устава-узора и овим Уставом од 1888. право збора није добило својства уставом гарантованог права а управо то је и данас једно од основних обележја појединих социјалистичких земаља. Ово право је, уз слободу удруживања, неопходно за обезбеђење једног од битних услова парламентарног режима – реч је о јавном мишљењу – па отуда произлази и њихов изузетан значај који је истакнут и у првом броју часописа „Видело”.⁷⁰

Српски грађани имају право удруживати се у цељима које нису противне закону.

Ово право не може се потчинити никаквој превентивној мери (§ 25).⁷¹

⁶⁶ Као основ забране, ово последње, уз повреду јавног морала, предлагао и Б. Вучковић.

⁶⁷ В. детаљније М. Поповић, 93–94.

⁶⁸ G.G.W.: „Тајна писама је неповредна. – закон одређује који су чиновници одговорни за повреду тајне писама која се поверавају пошти” (§ 22); Const. Lu (§ 28) уређује и тајност телеграфских депеша; исто тако Const. Ro (§ 25), Const. Bg (§ 77); док Synt.: „Тајна писама је апсолутно неповредна” (§ 20).

⁶⁹ G.G.W.: „Белгијанци имају права да се скупљају мирно и без оружја, пазећи на законе који могу регулисати вршење овога права али не потчињавајући га никаквом претходном овлашћењу. – ово не важи за скупове који се држе под ведрим небом; они су са свим потчињени законима полицијским” (§ 19); исто тако Const. Ro (§ 26); слично Synt. (§ 10), Const. Bg (§ 82), Const. Lu (§ 25); Const. 1848 (§ 8) дозвољава мирно окупљање, али се ово право може ограничити ако угрожава права и слободе других и јавну безбедност. У пленуму се М. Шапчанин залажио за неопходност пријаве и када се ради о збору у затвореном простору. За пореколо овога права в. Амандман I (1791) Устава САД из 1787.

⁷⁰ В. детаљније С. Јовановић, (19346), 358, 360.

⁷¹ Најсличније са ВV: „ (...)само не сме бити циљ ових удружења незаконит и опасан за државу, а тако исто ни средства којима се удружења служе” (§ 56).

Норму Устава Краљевине Белгије од 1831. која изричито проглашава слободу удруживања преузели су грчки и румунски уставописци, али не и створитељи бугарског и нашег устава, што може бити један од јасних примера заостајања Бугарске и Србије.⁷² Истакнута разлика у односу на дотадашње законско регулисање јесте у томе што су странке могле да се оснивају и без одобрења и мада је у годинама које су претходиле овом уставу одобрење могло да се ускрати само ако би у правилима било нешто супротно законским нормама, странке су биле подвргнуте строгој контроли – контрола се састојала у прегледу записника и у могућности да на састанцима присуствује и владин изасланик – те су странке више личиле на „тајно политичко друштво”, да би, коначно, законске измене учињене 1884. предупредиле свако евентуално стварање организације налик „радикалској организацији”.⁷³

§ 26 – § 28

Сваки Србин има право обраћати се у своје име земаљским властима молбом коју може потписати један или више њих. А као целна могу подносити молбе само надлештва и правна лица.⁷⁴

Право петиције је још Закон о правима из 1689. (*The Bill of Rights of 1689*), изрично, без икакве ограде, огласио за индивидуално јавно право,⁷⁵ а Декларацијом из 1791. ово право је признато и у Француској.

Сваки Србин има право да се жали против незаконитих поступака власти.

Ако виша власт нађе да је жалба неоснована, дужна је известити жалноца у своме решењу о разлозима са којих му жалбу не уважава (§ 27) .

Право на жалбу прокламовано је Уставом од 1835. (§ 126), а у овом уставу уређено је на једнак начин као у Уставу од 1869. (§ 33). Основна инспирација највероватније извире из Амандмана I (1791) Устава САД од 1787. Следећи члан представља новину и гласи:

Сваки Србин има право да непосредно и без ичијег одобрења тужи сулу државне чиновнике и званичнике, као и председнике општина, кметове и општинске званичнике, ако су они у својем службеном раду повредили његова права.

За министре, судије и војнике под заставом важе нарочите одредбе (§ 28).⁷⁶

⁷² G.G.W.: „Белгијанци имају право удружења. Ово право не може бити потчињено никаквој превентивној мери” (§ 20); в. Synt. (§ 11), Const. Ro (§ 27), Const. Lu (§ 26).

⁷³ С. Јовановић, (1932), 44. С. Јовановић, (1934в), 359.

⁷⁴ Најсличније са G.G.W.: „Сваки има право да упућује на јавне власти молбе, које може потписати један или више њих. – Само конституисана удружења имају права у колективно име подносити молбе” (§ 21); исто Const. Lu (§ 27), Const. Ro (§ 28), Synt. (§ 9); BV: „Право петиција ујемчава се” (§ 57). В. Закон о правима (§ 5).

⁷⁵ „Да поданици имају права упућивати и подносити молбе краљу а да је свако затварање и узимање на одговор молитеља незаконито” (§ 5).

⁷⁶ G.G.W.: „Никакво претходно одобрење није потребно да се јавни органи могу тужити, на одговор повлачити и судити за њихове званичне послове, изузимајући министре за које важе нарочита

У односу на „систем административне гаранције” у којем је било неопходно одобрење министра, наведена одредба уводи значајно побољшање. Поред тога, показало се као изузетно корисно, премда се у први мах није тако чинило, и то што је проширена надлежност Државног савета, пошто су по овом уставу саветске примедбе постале обавезне. Но, тужба је могла да се подноси само против решења, не и против краљевих указа.⁷⁷

§ 30

Странци који се налазе на српском земљишту уживају заштиту српских закона што се тиче њихове личности и њиховог имања. Али они су дужни подносити терете општинске и државне, у колико се томе не противе међународни уговори.⁷⁸

Значајно је потцртати да законска заштита странаца није била раширена у европским уставима. И поред тога, идејно надањивање могло је да се пронађе у румунском решењу.

опредељења” (§ 24); исто Synt. (§ 19), Const. Lu (§ 30); Const. Ro (§ 29) додаје још и „ (...) Специјалне одредбе казненог законика одредиће казну за лажне достављаче.”

⁷⁷ С. Јовановић, (1934а), 446–448.

⁷⁸ Изузетна подударност са Const. Ro: „Сви странци који се налазе на земљишту румунском уживају заштиту, коју закони дају личности и њиховом имању у опште” (§ 11), као и: „Међународне погодбе које већ постоје остају у важности са свим својим одредбама док им не протече рок” (§ 4).

IV. ДРЖАВНЕ ВЛАСТИ. КРАЉ

Трећи одељак који носи наслов – Државне власти, у претходном уставу није постојао. Супротно, био је саставни део како Устава Краљевине Белгије од 1831, такође као трећи део, тако и већине модерних европских устава. Обележавајућа разлика у односу на узор је да код нас није предвиђен принцип народне суверености, иако је најбитнији захтев радикала „из народа” управо био везан за остварење овог принципа, те се у радикалском нацрту, за разлику од напредњачког нацрта, поред тога што је цео текст прожет народном сувереношћу, она и формално проглашава.⁷⁹ Ово начело, проглашено још у Декларацији независности САД из 1776, након тога и у Декларацији из 1789, и даље остаје предмет нарочите жеље којој се стреми.

Но, и да је у Уставу од 1888. одређен извор суверене власти то не би имало практичне вредности зато што је једини разлог изостављања те одредбе уобразиља краља, док се цео уставни текст заснива на претпоставци да је народ извор власти „и само се са гледишта теоријске конзеквентности може замерити што у уставу није изречно споменуто”.⁸⁰ Сходно томе, већ у наредном уставу прописана је „неприкосновеност у одлучивању”. Принцип народног суверенитета први пут је изричито обнародован од стране француске скупштине 1792,⁸¹ а један од најславнијих примера да овај принцип није у несагласју са монархијским начелом јесте белгијска уставна монархија, чије је нераздвојиво обележје – успешност.⁸² Дабоме, макар се у

⁷⁹ В. G.G.W.: „Све власти потичу из народа. Оне се врше начином који је уставом утврђен” (§ 25); исто Synt. (§ 21); Const. Ro: „Све државне власти потичу из народа, који их врши само преко делегата (заступника) по начелима утврђеним правилима овога устава” (§ 31); Const. Lu (§ 32); Const. 1848 издваја у посебну главу одредбу која се односи на овај принцип. А С. Марковић тврдио је како је наш народ био суверен и док још није било устава. В. С.Марковић, *Целокупна дела–књ.1*, Београд 1892, 167.

⁸⁰ М. Миловановић, (1997а), 163. Интересантно је да се Миловановићев национални програм заснивао на начелу народности, ренановски казано, на идеји „једне душе и једног умственог принципа, два дела једне исте ствари: једног у прошлости, другог у садашњости.” Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, Београд 1962, 22–23.

⁸¹ „ (...) суверенитет не припада ником другом до народу, чија је воља ограничена правима будућих поколења и он може да делегира само тако власт државну како би био у стању да је опозове (...) никаква обавеза ни уговор не може једно друштво потчинити таквој власти коју оно не може да збаци. Сваки народ има право да даде себи законе какве за добро нађе и неутуђиво право да их промени. То право или не припада ни једној народности, или припада свима.” Ibid., 122–123.

⁸² Тако се Г. Гершић у свом предавању о народној суверености позива на белгијског теоретичара Ш. Бидермана (*Biedermann*) који каже да права белгијског краља „нису баш нимало мање чврсто обележена и ујемчена но права ма кога другог монарха”, а осврће се и на Бидерманову тврдњу да је ово начело у пракси најуспешније изведено у Енглеској. У извештају одборске мањине тражено је да се прецизира да је народ извор власти. М. Поповић, 70, 147. Суверенитет народа прокламовали су и Устав Краљевине Грчке од 1864. и Устав Уједињених румунских кнежевина од 1866, док иако нпр. Устав Кнежевине Бугарске од 1879. није, његове одредбе биле су либералније од одредаба већ поменутих устава.

свим монархијама владаоци називају суверенима, они су остали без већег дела битних атрибута суверене власти.

§ 32

Све државне власти врше се по одредбама овога Устава.

Устав се не може обуставити ни у целини ни у појединим деловима.

Забрана обуставе одредаба устава посебно је важна за остварење политичких слобода и уследила је као одговор на § 38 претходног устава који је омогућио влади да ограничи и обустави ове слободе без ближег одређивања у којим приликама је допуштено искористити такву могућност. Остаје питање да ли се отишло у другу крајност, пошто не може да се порекне да постоје околности када је отаџбина у опасности и када је задирање у ове слободе сасвим оправдано. И уколико се узме у обзир да се у републикама ова права могу да се суспендују, као и да је дозвољено увођење ванредног стања, утолико је збуњеност овим решењем многострука.⁸³

§ 33–§ 37

Законодавну власт врше Краљ и Народно Представништво заједнички.⁸⁴

Мада је и Устав од 1869. одредио да су кнез и Скупштина равноправни у доношењу закона, стварност је била доста удаљена од овог опредељења, не само због честих злоупотреба § 56 на основу којег је кнез могао да доноси ванредне законе „када је земаљска безбедност, било споља било изнутра, у великој опасности, а Скупштина није сакупљена”, него и због тога што Скупштини није призната пуна законодавна иницијатива те је искључиво кнез имао право да предлозима даје форму.⁸⁵ Због свемоћи извршне власти, неизбежна је била и ова одредба о једнакости: Право предлагања закона припада и једноме и другоме чиниоцу законодавне власти (§ 34).⁸⁶ Законодавна иницијатива посланика није била утврђена изреком као посланичко право већ је посредно садржана у овој одредби, а дејствена је била у раздобљима „истакнутих појединаца”. Након што су политичке

⁸³ М. Миловановић, (1997а), 161–162. С друге стране: „Пракса држава је потврдила оправданост стрепњи великих француских правних теоретичара да доктрина о ратном стању као ’колосални сунђер (...) може да опере све незаконитости и погрешке и да истопи сваку одговорност’ (Орју) и да се не зна где може да одведе један изузетак од начела законитости и, ако се укаже прилика, може да одведе у деспотизам (Диги).” J. Velu, „Le contrôle des organes prévus par la Convention européenne des droits de l’homme sur le but, le motif et l’objet des mesures d’exception dérogeant à cette Convention”, *Mélanges offerts à Henri Rolin*, Paris 1864, 464 f. 4 у: М. Милојевић, (2010), 57.

⁸⁴ G.G.W.: „Законодавну власт врше заједнички (...)” (§ 26); овако и Synt. (§ 22); GrI: „Народ врши законодавну власт преко стуртинга (...)” (§ 49). В. Charte de 1814 (§15) и Charte de 1830 (§14).

⁸⁵ М. Поповић, 124. О још неким ограничењима којима је била подвргнута Скупштина в. нпр. § 61 Устава од 1869. Пближе о томе: часопис „Видело”, 1880, 139.

⁸⁶ G.G.W. (§ 27); Synt. (§ 23); GrI (§ 76). Док нпр. Charte de 1814: „Краљ предлаже закон” (§16) и Charte de 1830: „Право предлагања закона припада Краљу, Дому Перова и Дому Посланика” (§15).

странке почеле да преузимају водећу улогу, она је почела да губи на важности и поред тога што је формално остала могућност да и посланици могу на разматрање да поднесу предлог закона.

Међу новинама које су доприносиле уравнотежењу моћи истакнуто место заузимала је формулација: За сваки закон потребан је пристанак оба чиниоца законодавне власти (§ 35),⁸⁷ а ванредни закони више нису били могући. Уместо тога, могле су да се доносе наредбе за извршење и то пошто се укаже на законски основ, а у извештају одборске већине забрана привремених закона истакнута је као један од пожељних услова остварења правде. По угледу на стране уставе, однос између две најбитније полуге власти одређен је на изузетно прегледан и прецизан начин. Као и владоцу, Скупштини је дато потпуно учешће у законодавству те је она постала „права истинска половина законодавне власти”, а утврђујући њихову једнакост уставописац је претпоставио и њихову сагласност. За разлику од усвојеног решења, оба страначка уставна пројекта предвиђала су да народно представништво треба да буде од краља истакнутији чинилац, па је тако по тексту нацрта радикала, тексту који се угледао на швајцарски систем, краљу дато само право суспензивног вета.⁸⁸

Након овог члана следе још две позајмице и то: Закон нема повратне силе на штету права стечених ранијим законима (§ 36)⁸⁹ и: Обавезно тумачење закона припада само законодавној власти (§ 37).⁹⁰

§ 38

Извршну власт има Краљ. Он је врши преко својих одговорних министара по одредбама овога Устава.

Министре поставља и разрешава Краљ.⁹¹

Упутно је напоменути да исто као што Скупштина не може да врши законодавну власт без заједничког деловања са владом исто тако не може ни краљ у вршењу извршне власти да занемарује обавезу сарадње. У том смислу ову одредбу не треба схватити дословно, будући да је другим одредбама признато да у вршењу извршне власти учествује и Скупштина.

§ 39

⁸⁷ Исто и: Const. Ro (§ 31); упор. Synt.: „Ако какав предлог одбаци или краљ или скупштина, он се не може поново износити у истој сесији” (§ 25).

⁸⁸ М. Поповић, 59, 146. По С. Марковићу, целокупна законодавна и управна власт треба да припада Скупштини, док је уставотворна власт у рукама Велике скупштине која може доносити одлуке и без потписа владара.

⁸⁹ GrI: „Никакав закон неће имати повратне снаге” (§ 97).

⁹⁰ Дословце: G.G.W. (§ 28); Исто Synt. (§ 26); Const. Ro (§ 34).

⁹¹ Synt.: „Извршна власт припада краљу. Он је врши преко одговорних министара које он поставља” (§ 27); G.G.W.: „Краљу припада извршна власт, онолико колико је уставом одређена” (29); исто и Const. Ro (§ 35); GrI: „Извршна власт припада краљу” (§ 3).

Судску власт врше судови. Њихова решења и пресуде изричу се и извршују у име Краља а на основу закона.⁹²

Дотично питање уређује се у оквиру посебног дела и потпуније ће се сагледати при разматрању осмог одељка. Овде може да се наговести да законодавна и извршна власт посредно имају удела у судској власти, али једино у питању наименовања судија, да би након наименовања судијама у потпуности била гарантована независност, као предуслов за сваки друштвени развој.

Материја коју уређује четврта тематска јединица није била предмет расправе на саветовањима ужег одбора, изузев питања права краља према члановима краљевског дома. Пленум је без претреса и једногласно примио ову главу о краљу. То је најпре био одраз радикалског „обзира” према краљу. С обзиром на то да је реч о једном од три главна одељка, заслужује да му се посвети посебна пажња.

У првом делу, који чине § 40 – § 52 закључно, налазе се махом права која се у свим монархијским државама владоцу дају; дакле ту ће се показати како су одредбе истоветне или врло сличне са одредбама у модерним уставима. У другом делу су одредбе у чијем су формулисању више превагнули унутрашњи разлози а на њихов облик утицала је краљева погодба са Ј. Ристићем. Погодба се односила на питање оставке и питање намесништва, а намесништво је уређено као да је посреди нека редовна установа. Непосредан повод владаревог размишљања у правцу напуштања престола биле су брачне размирице, а и у акту одрицања назначава да тим чином „даје следства својој већ од дужег времена утврђеној намери”.⁹³ И иначе је код краља постојала склоност ка томе да лични односи можда чак и пресудно утичу на државничке одлуке.

У вези са односом краља и Скупштине, запажају се врло важне измене у односу на пређашњи устав, а и расположење у друштву било је наклоњено ограничењу владарске власти. Упркос томе, није усвојена идеја „главних погодби” С. Марковића, која је у одређеним тачкама владоца доводила у потчињен положај. С. Марковић је „ако би се тако могло рећи, предлагао републиканско-конвентовско уређење са монархом на челу” те се у следству тога, залагао да монарх нема значајну улогу.⁹⁴ Овај устав био је

⁹² G.G.W.: „Судску власт врше виши и првостепени судови. – Пресуђује се и суди се у име краљево” (§ 30); слично и Synt. (§ 28); Const. Ro: „(...) Пресуде и решења доносе се по закону, а извршују се у име краља” (§ 36). Код нас су се судска и управна власт одвојиле словом Устава од 1838.

⁹³ Опширније о дворским сукобима в. С. Новаковић, *Двадесет година уставне политике у Србији (1883–1903)*, Београд 1912, 23–31. Расправе нису јењавале ни после оставке краља Милана, в. Ibid., 37–58.

⁹⁴ М. Поповић, 45. Детаљније о „главним погодбама”: Ibid., 43–44.

дубоко прожет умереношћу и као што је Б. Констан (*Constant*) улогу краља називао „силом која умерава”, тако је и краљев углед био пожељан као сила која ће да стоји насупрот скупштинској сили.⁹⁵ Но, пошто је краљ у сваком случају превасходно желео више власти, нису неосноване тврдње како он уствари није био одан ниједном уставном акту.

И макар су краљеви мотиви за доношење овог устава многоструко магловити и „себични”, и макар се сијасет примедба може да се упуте његовом основном политичком правцу, идеја о споразумном обележју –и што је још суштаственије, остварење те идеје – искључиво су његова заслуга.⁹⁶ Руководећи радом одбора са вештином која је морала да изазива уистину посебно поштовање, када год је било неопходно знао је да утиче на оцртавање средње линије на којој би се сусреле све странке. У многим питањима био је попустљив, мада се то много више може рећи за питања која су се односила на унутрашњу политику него што се може рећи за спољнополитичка питања. С једне стране, на то је утицала владаочева склоност ка претеривању и недовољно чврст карактер, али и то што је био свестан да је његова моћ скоро у потпуности ослабила.

Слабљење положаја било је последица како неуспеха на многим пољима државног живота, нарочито пораза у српско-бугарском рату, тако и сукоба са краљицом, па је почео озбиљно да размишља о напуштању краљевства. Поред тога, владарски трон хтео је да напусти једино под условима које би сам одредио, а та његова замисао је и узроковала врло детаљно израђене одредбе о оставци.

Премда би се могло тумачити да му је било важније сâмо слагање странака од садржине тог компромиса, не може се спорити да је у полемикама био у исто време и одлучан и стрпљив. Ово посебно добија на значају када се зна да су му многи замерали, а неки то истицали и као главни приговор, недостатак стрпљења у односима са народним представништвом. На неубичајену попустљивост, неубичајену за деспотску природу, од утицаја је било и то што је све уступке сматрао за привремене. Његова одлучност допринела је да наш државни програм не остане на тачкама: смањити чиновништво – не повећавати порезе, док му је вештина да из разговора са

⁹⁵ М. Миловановић, (1997а),141.

⁹⁶ С. Јовановић, (1934а), 458–459. Више о томе да ли је можда његова истинска намера била да „обелодани непрактичност радикалних идеја”в. Ibid., 484–486. Касније је краљ Александар тврдио како је крајњи циљ деловања његовог оца био – довести у питање идеју слободе и тиме доказати како такав устав није за наш народ. Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини XIX века–књ.4*, Београд 1925, 238. О томе в. и С. Новаковић, 31.

стручним људима врло брзо учи омогућила да у расправама засија како својом речитошћу, тако и познавањем уставне материје. И премда његово напрасно одушевљење слободарским идејама и његова посвећена тежња за стабилношћу нису биле искрене, јер је „дотле тако силно и безобзирно покровитељствовао, нарочито за ових минулих осам година, сваки политички неред” улога краља Милана у доношењу овог устава јесте од првокласног значаја.⁹⁷

§ 40—§ 42

Краљ је поглавар државе. Он има сва права државне власти, и извршује их по одредбама овога Устава.

Краљева је личност неприкосновена. Краљу се не може ништа у одговорност ставити, нити Краљ може бити тужен.⁹⁸

У вези са поменутиим чланом чини се да је пожељно једно појашњење. Краљеву неодговорност не треба разумети као његово право, него као последицу неопходности министарског потписа.

Краљ и Његов Дом морају бити источно-православне вере (§ 41).

Краљ је заштитник свију признатих вероисповести у Србији (§ 42).⁹⁹

§ 43—§ 50

Краљ потврђује и проглашује законе. Никакав закон не може важити докле га Краљ не прогласи.¹⁰⁰

Као израз основних функција у вршењу законодавне власти краљ је могао да потврди или одбије сваки закон. За разлику од усвојеног решења, по напредњачком нацрту владар је имао право вета само у оном сазиву у коме је решен предметни закон, док је по радикалском нацрту предлог закона краљ могао да одбије само једанпут. У току дебате на саветовањима великог одбора, Ђ. Нешић је био против потврђивања закона од стране краља, јер из принципа народне суверености произлази да треба да важи оно што већина у скупштини изгласа.¹⁰¹ Међу новинама у овом уставу нашле су се и следеће одредбе:

⁹⁷ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини XIX века—књ.2*, Београд 1924, 66. Такође и С. Јовановић, (1934а), 461, 488.

⁹⁸ Synt: „Краљ је врховни поглавар државе” (§ 32); G.G.W: „Личност краља је неповредна; његови министри су одговорни”; сл. Synt. (§ 29), Const. Ro (§ 92). Const. Bg (§ 78): „Краљ нема друге власти сем оне коју му формално даје устав и посебни закони који су на основу истог устава донесени” (§ 63); исто Synt. (§ 44); слично Const. Ro (§ 96). GrI: „(...) он се не може кудити ни тужити” (§ 5). В. Charte de 1814 (§ 13, § 14) и Charte de 1830 (§ 12, § 13).

⁹⁹ Synt.: „Сваки наследник престола грчког мора бити источно-православне вере” (§ 47). В. GrI (§ 4) и GrI: „Краљ уређује све оно што се тиче верских обреда, састанака и скупова на којима се претресају верске ствари, и пази да сви они који јавно проповедају веру поштују правила која су за њих прописана” (§ 16).

¹⁰⁰ G.G.W.: „Краљ потврђује и објављује законе” (§ 69); Synt. (§ 36), још и: „(...) сматра се да је одбачен ако није потврђен у року од 2 месеца”. В. Charte de 1814 (§ 22) и Charte de 1830 (§ 18).

¹⁰¹ М. Поповић, 57. Предлог из радикалског нацрта ослањао се на шесту тачку Марковићевог програма, а у тој тачки записано је било да закони ступају на снагу када их две узастопне Скупштине донесу, чак и у случају да се ради о два иста предлога.

Наследник Престола и остали чланови Краљевског Дома не могу ступити у брак без допуштења Краљевог (§ 44).¹⁰²

Краљ поставља све државне чиновнике. У његово име и под његовим врховним надзором врше своју власт сва земаљска надлештва (§ 45).¹⁰³

Краљ је врховни заповедник све земаљске силе (§ 46).¹⁰⁴

Краљ даје војне чинове према одредбама закона (§ 47).¹⁰⁵

Краљ даје законом установљене ордене и друга одличја (§ 48).¹⁰⁶

Краљ има право ковања новца према закону (§ 49).¹⁰⁷

Краљ има право амнестије (§ 50).¹⁰⁸

§ 51

Краљ има право помиловања у кривичним делима. Он може досуђену казну кривцу преобратити у казну другог блажег рода, или му је смањити, или сасвим опростити (§ 51).¹⁰⁹

§ 52

Краљ заступа земљу у свима односима са страним државама. Он оглашује рат, закључује уговоре мира, савеза и друге, и саопштава их Народној Скупштини, у колико и кад интереси и сигурност земље то допуштају.

Али трговачки уговори и уговори за извршење којих се ниште какво плаћање из државне касе, или измена земаљских закона, или којима се ограничавају јавна или приватна права српских грађана, вредиће тек пошто их одобри Народна Скупштина.¹¹⁰

¹⁰² GrI: „Ниједан кнез из краљеве породице не може се оженили без пристанка краљевог. Ако противно учини, губи право на Норвешку круну” (§ 36).

¹⁰³ Synt: „(...) он поставља и отпушта чиновнике изузимајући случајеве утврђене законом, али он не може стварати нова звања која нису законом уведена” (§ 34); Const. Ro: „Он поставља чиновнике за сва државна звања” (§ 93); в. GrI (§ 21).

¹⁰⁴ Const. Ro: „Он је заповедник војске” (§ 93); В. GrI (§ 25).

¹⁰⁵ G.G.W.: „Он даје чинове у војсци” (§ 66) и: „Он даје војне чинове, управљајући се у том по закону” (§ 76); в. Synt. (§ 40); в. Const. Ro (§ 93).

¹⁰⁶ Const. Ro: „Он даје румунску декорацију по нарочитом закону о том” (§ 93); GrI: „Краљ може давати ордене коме хоће, као награду за велике заслуге које ће се службено објављивати” (§ 23).

¹⁰⁷ G.G.W.: „Он има право да кује новац по закону о томе” (§ 47); исто Synt. (§ 41) и Const. Ro (§ 93).

¹⁰⁸ Док нпр. Synt.: „Он има такође право да даје амнестију, али само за политичке кривце и на одговорност министара” (§ 39); Const. Ro: „Он има право амнестије у политичким кривицама” (§ 93).

¹⁰⁹ G.G.W.: „Он може опраштати или смањивати казне које су судови изrekli, изузимајући оно што је наређено за министре” (§ 73); тако и Synt. (§ 39), уз спомињање и амнестије; Const. Ro: „Он не може обуставити ток истраге или суђења, ни мешати се ма којим начином у администрацију правде” (§ 93); в. Устав од 1888. (§ 147); GrI (§ 20) одређује да је обавезан договор са Саветом, а утврђује и: „У стварима које су извиђене пред Великим Судом на захтев Оделстинга милост се може протезати само на смртну казну (...)”. В. Charte de 1814 (§ 67) и Charte de 1830 (§ 58).

¹¹⁰ G.G.W.: „Он објављује рат, прави уговоре о миру, савезу и трговини. Он о том јавља народном представништву одма чим интерес и сигурност државна то допусте, дајући уз то и потребна објашњења. Уговори трговачки и они који би могли теретити државу или лично везивати белгијанце не вреде док на њих не пристане народно представништво (...)” (§ 68) а додаје још и: „ (...) ни у каквом случају тајни чланци или одредбе каквог уговора не могу погирати јавне чланке”. Исто Synt. (§ 31, § 32); сл. Const. Ro (§ 93); Детаљније уређење може се пронаћи у GrI (§ 26). О томе да су „одредбе о овлашћењима краља (...) дословно преписане из чланова 58. и 59. устава Холандије од 1815.” в. М. Милојевић, „Страни утицаји на уставе Србије и Југославије”, *Два века српске уставности* (ур. А. Фира, Р. Марковић), Београд 2010, 50.

У складу са подражавањем предметног решења Устава Француске од 1791. (*Constitution de 1791*) краљ једини представља Србију, а узимајући у обзир да се није правила разлика између представљања државе и склапања међународних уговора, и право на уговарање са страним државама припадало је владару, с тим да је то право било доста сужено увођењем законодавне контроле. За закључивање уговора који за садржину имају „економске интересе народне” био је неопходан пристанак Скупштине, те је повучена разделна линија између њих и уговора политичке природе за које овај пристанак није био потребан.

Потпуно исто решење било је предвиђено и у претходном уставу, једино што је у други став додат уметак: „Али трговачки уговори (...)”, по узору на Устав Краљевине Белгије од 1831, и ова разлика свакако незнатна и на први поглед може да се учини и као неоснована, то ипак није, пошто у случају продужења рока важења уговора исти не доводе до промене закона.¹¹¹ У извештају мањине тражено је и да се одреди да краљ уговоре закључује у договору са Скупштином.

Приликом формулисања ове одредбе, а у вези са обавештавањем Скупштине, као модел послужила је једна француска сенатска одлука из 1802. (§ 58), а у односу на узор приметне су и разлике у погледу околности да се за закључење уговора не тражи претходно мишљење Скупштине, као и у погледу околности да јој се уговори саопштавају само уколико то сигурност и интереси земље дозвољавају.

§53

Краљ стално станује у земљи.

Кад би Краљ по потреби отишао за неко време из земље, заступа га по праву у вршењу уставне Краљевске власти Наследник Престола ако је пунолетан. Ако Наследник Престола није пунолетан, или ако је спречен да заступа Краља, вршиће уставну власт Краљевску Министарски Савет по упутствима која му Краљ даје у границама Устава.¹¹²

Оно што је друкчије у односу на ранији устав јесте то да је у случају одсуства краљ раније постављао местозаступника и одлазак најављивао прокламацијом.

§54

Краљ сазива Народну Скупштину у редован или ванредан сазив.

Он отвара и закључује седнице Народне Скупштине лично, престоном беседом, или, преко министарског савета, посланицом или указом. И престону беседу, и посланицу, и указ премапотписују сви министри.

¹¹¹ М. Миловановић, (1997а), 164.

¹¹² В. Synt.: „Ако краљ, или због одсутности или због болести, мисли да је потребно постављати намесника, он сазива скупштину за ту ствар и износи, преко министара, на решавање нарочити закон о том” (§ 53).

Он има право да одлаже седнице Народне Скупштине, али то одлагање не може бити дуже од два месеца, нити се може поновити у истоме сазиву без пристанка Народне Скупштине.¹¹³

Он има право да распусти (најважније право) Народну Скупштину, али акт распуста мора садржавати наредбу за нове изборе у најдаљем року од два месеца и наредбу за сазив Народне Скупштине најдаље за три месеца од дана распуста.

Указ о распуштању Скупштине премапотписују сви министри.¹¹⁴

Очигледно је прикладно да као најбитнију новину истакнемо обавезу краља да сазове Скупштину за редовно заседање, сходно нормирању да се ово тело састаје сваког 1. новембра. Пропуштање би значило повреду устава и са собом повлачило кривичну одговорност министара. Ранијим уставом је било одређено да се Скупштина сазива сваке године али датум није био утврђен и није се знало колико ће сазив трајати. У поводу наведених владаочевих права С. Марковић је у свом програму предлагао да се укине право на одлагање седнице и распуштање народног представништва, а да поздрави и отпоздрави при отварању и затварању имају карактер акта учтивости.

Краљ не може бити у исто време поглавар друге које државе без пристанка Велике Народне Скупштине (§ 55).¹¹⁵

Ни један акт Краљев, који се односи на државне послове, нема снаге нити се сме извршити, ако га није премапотписао надлежни Министар, који је самим тим за њ одговоран (§ 56).¹¹⁶

Иначе, пошто се језички израз устава у свом највећем делу скоро и не разликује од савременог књижевног језика, ово „акт Краљев” један је од ретких архаичних облика.¹¹⁷

¹¹³ В. још и § 175, друга алинеја. Упор. G.G.W., краљ је такође обавезан да Скупштину сазове у редован сазив: „Народно представништво се састаје по праву сваке године, друге среде месеца новембра, сем ако се раније није састало по позиву краљевом. (...) Краљ затвара сесију. – Краљ има право, ванредно да сазове народно представништво” (§ 70); Synt.: „Краљ сазива скупштину један пут у години дана у обичну сесију. Он отвара и затвара, или лично или преко изасланика, сваку сесију (...)” (§ 37); GrI: „Све наредбе које потичу од краља (изузимајући послове војнога заповедништва) премапотписиваће један од државних министара” (§ 31). В. Charte de 1814: „Краљ сазива домове сваке године; он одлаже њихова заседања, а може и распустити дом посланика департмана; али у овоме случају мора сазвати његов нови састав у року од три месеца” (§ 50), исто и Charte de 1830 (§ 42).

¹¹⁴ В. Const. Ro (§ 95), где се набрајају сва владаочева права према Скупштини, тако да се у нпр. у трећој алинеји одређује: „При отварању сесије владалац излаже стање у престоној беседи на коју народно представништво одговара”. Упор. и Const. Ro: „Актом распуштања мора се одредити и дан избора и дан сазива народног представништва: дан избора мора бити у току два месеца а дан сазива у току три месеца по распусту” (§ 93); G.G.W. (§ 71) за дан избора одређује рок од четрдесет дана, а за дан сазива два месеца, док Synt.: „ (...) мора се одредити дан новог избора првог или другог месеца по распусту а сазвати скупштина најдаље трећег месеца” (§ 37); G.G.W. (§ 72): одлагање не дуже од месец дана, нити се може обновити за трајања исте сесије без пристанка народног представништва; Synt. (§ 38) четрдесет дана; Const. Ro (§ 95) месец дана.

¹¹⁵ G.G.W.: „Краљ не може бити у исто време поглавар друге државе, без пристанка обе половине народног представништва” (§ 62); исто Const. Ro (§ 91). Synt. (§ 48): „Ни у ком случају круну грчку неће моћи носити онај који је владалац и друге које државе”.

¹¹⁶ G.G.W.: „Ни један акт краљев не може имати важности, ако га министар није потписао. Сам премапотпис довољан је за министарску одговорност” (§ 64); Synt. (§ 30) одређује још да у случају промене целог министарства ако ниједан министар не жели да потпише, потписује председник новог министарства; в. Const. Ro (§ 92).

§ 57

У Србији влада Краљ Милан I, из династије Обреновића Четврти.

Краљевско достојанство и сва уставна права Краљевска наслеђује после њега Краљевић Александар, као Пети из народне династије Обреновића.

Потомство Краљевића Александра наслеђује Престо Србије овим редом:

Краља наслеђује његово мушко потомство из законитог брака по реду прворођења. Ако Краљ не остави за собом мушкога потомства, наследство Престола прелази на побочну линију у мушкоме потомству по истоме реду прворођења.¹¹⁸

Ова особена одредба, која у другим уставима не може да се пронађе, предвиђа да у случају изостанка Александровог потомства, ни евентуално касније рођена деца краља Милана, као ни сам краљ, неће моћи да наследе престо. Краљ Милан јасно је хтео да покаже да код њега не постоји жеља за поновним оснивањем породице, после свега што је пратило сукоб са краљицом Наталијом.¹¹⁹

Краљ и Наследник Престола пунолетни су кад наврше осамнаест година (§ 58).¹²⁰

§ 59—§ 60

У случају смрти Краљеве Наследник Престола, ако је пунолетан, прима одмах владу као уставни Краљ. Своје ступање на Престо Краљ објављује народу прокламацијом.

Он сазива тада Народну Скупштину у року од десет дана после објаве смрти преминулог Краља, да пред њом положи Уставом прописану заклетву.

Ако је Народна Скупштина раније распуштена а нова није још изабрана, сазива се стара Народна Скупштина да изврши тај задатак.

Ове уставне одредбе вреде и за случај кад Краљ за живота преда Престо свом Наследнику.¹²¹

Наредни члан говорио је о заклетви, која је у односу на основни устав-модел доста краћа.

§ 61—§ 75

¹¹⁷ Уз то види још и нпр. „Закон нема повратне силе” (§ 36); „Седнице су народне скупштине јавне (...)” (§ 109).

¹¹⁸ Упор. G.G.W.: „(...) по реду прворођења, вечито искључене жене и њихово потомство” (§ 60), а у случају да наследника нема, краљ га именује уз пристанак скупштине и сената. Ако не именује наследника, престо је упражњен (§ 61). Устав Краљевине Грчке од 1864. садржи посебан одељак: Наследство престола и намесништво, а ово питање уређује на исти начин као и Устав Краљевине Белгије од 1831, в. Synt. (§ 45, § 46). Const. Ro: „На случај да нема мушких потомака (...) наследство престола прећи ће на најстаријег његовог брата или његове потомке по реду утврђеном претходним чланом. Ако не буде живе његове браће или њихових потомака, или ако они изјаве да се неће примити престола, владалац ће онда моћи изабрати себи наследника из једне самосталне династије јевропске по престанку народнога представништва (...) Ако не буде ни једнога ни другога од ова два случаја, престо ће се сматрати као упражњен” (§ 83); Grl: „Престо наслеђује непосредно мушко потомство (...)” (§ 6) и „Кад нема наследника, краљ може предложити наследника (...)” (§ 7).

¹¹⁹ Ibid., 163.

¹²⁰ Упор. Const. Ro (§ 87); другачије Grl: „У којим је годинама пунолетан краљ одредиће се законом” (§ 8).

¹²¹ Упор. G.G.W.: „По смрти краљевој скупштина и сенат се скупљају без позива најдаље десетог дана после смрти. Ако су скупштина и сенат пре тога били распуштени и позвани актом распуштања за после десетог дана по смрти, стари посланици се скупљају и састављају народно представништво док нови не дођу да их замене. — (...) Од смрти краљеве па док не положи заклетву његов наследник, уставну власт краља врши министарски савет у име белгиског народа на своју одговорност” (§ 79); исто Const. Ro (§ 85).

Детаљно регулисање престолонаследниковог малолетства и намесништва директан је узрок владарева решености да да оставку. Ту позајмица готово да нема, па следи у кратким цртама подсет на одредбе које ову материју уређују.

У случају малолетства наследника престола (§ 61) уставну власт ће вршити намесништво које се састоји од три лица.¹²² Новину представља увођење правила да краљ који ће да одступи с престола, одређује шест намесника од којих Скупштина бира три (§ 62), а слично је и румунско решење (§ 88) где владалац бира сва три лица. У случају да их краљ није именовао сазваће се Велика скупштина, и то у року од месец дана (§ 63). Даље, одредба која утврђује услове које намесници морају да испуне јединствена је, непозната дотадашњим уставима (§ 64). У односу на Устав од 1869. установљено је друкчије решење, па се избор намесника врши тајним гласањем (§ 65), а овде је наш уставописац усвојио румунско решење (§ 84). Наредни чланови говоре о цивилној листи (§ 66) и полагању заклетве пред Скупштином (§ 67),¹²³ а једна од обележавајућих новина је да промена устава не сме да се врши докле год је краљ малолетан (§ 68).¹²⁴ Ако краљ буде спречен да влада, замениће га пунолетни наследник (§ 69), а сличну одредбу налазимо још у Уставу Уједињених румунских кнежевина од 1866, који предвиђа да се тада сазива Скупштина (§ 89).

У потпуности оригинална и припремљена за одступање са престола је одредба: Ако би Краљ за својег живота пренео своју власт на својега малолетног наследника, он има права да сам у исто време наименује три Краљевска Намесника. За намеснике тако наименоване вреде све одредбе овога Устава које се односе на намеснике што их бира Народна Скупштина (§ 70), а о наименовању намесника краљ Милан се договарао са Ј. Ристићем још у јесен 1888.¹²⁵ Следећи члан утврђује случајеве у којима ће краљевску власт да врше два намесника и она је скоро идентична одредби у пређашњем уставу. Колико је сукоб са краљицом утицао на формулисање решења, потврђује и § 72, такође у потпуности изворан. У случају краљеве смрти васпитање малолетног наследника поверава се намесницима, а уколико је реч о одступању са престола васпитање се искључиво

¹²² Упор. Устав Краљевине Белгије од 1831. по којем се у овом случају као и у случају када је краљ немоћан (§ 81–§ 83) Скупштина и Сенат састају и бирају једног намесника и тудора. Наименовање тудора предвиђено је и у Уставу Краљевине Грчке од 1864. (§ 51) и Уставу Краљевине Норвешке од 1814. (§ 43).

¹²³ Смисао овог члана није у томе да одреди пред киме се полаже заклетва – пошто ће од краља одређени намесници положити заклетву пред њим – већ је сврха одређење да је давање заклетве услов који намесници морају испунити пре него што ступе на дужност.

¹²⁴ Упор. G.G.W.: „Никаква измена у уставу не може бити за време намесништва” (§ 84); исто Const. Ro (§ 90).

¹²⁵ В. детаљније: С. Новаковић, 31–32. Иначе, краљ није прихватио предлог Ђ. Хрватовића да се, по угледу на један успешан пример у Румунији, страначким првацима дозволи да учествују у помирењу са краљицом.

поверава краљу. Овај члан је битан нарочито узимајући у обзир да је краљ Милан задржао право да долази у земљу. Постојање краљице се занемарује, а занемарује се и у питању старања о наследниковом имању. Иначе, одељак је писан као да краљица не постоји, а краљица се помиње само у §73, али на такав начин да овај члан не може да се односи на краљицу Наталију.¹²⁶

Последње две одредбе говоре о Министарском савету, а од изузетног значаја је правило којим се завршава овај одељак: У случају кад Престо према одредбама овога Устава остане без наследника, Министарски ће Савет узети Краљевску власт у своје руке. Он је тада дужан да, најдаље за месец дана од дана смрти Краљеве, сазове Велику Народну Скупштину која ће решити о Престолу (§75).¹²⁷ Тумачењем се долази до закључка да се омогућава и промена облика владавине. Које унутрашње и међународне околности су утицале да Србија ни тада, а ни низ година након тога не добије републикански облик владавине свакако је питање које нагони на продубљено размишљање.

¹²⁶ С. Јовановић, (1934а), 478–479. В. и С. Новаковић, 33, 35. „Ако Краљ не би по смрти својој оставио мушкога потомства, али би Краљица у време смрти његове била трудна, вршиће до њезинога порођаја Краљевску власт као привремени намесници: Председник Државног Савета, Председник Касационог Суда и Министар Правде” (§ 73). Упор. GrI: „Међу наследнике рачунаће се и дете тек зачето које ће добити своје место у наследном реду чим се роди по смрти очевој” (§ 6).

¹²⁷ G.G.W.: „У случају кад се престо упразни, скупштина и сенат, решавајући заједнички, бирају привремено намесништво док се не изабере и не скупе нови посланици што треба да буде најдаље за две месеца. Ново народно представништво, решавајући заједнички, решава дефинитивно о престолу” (§ 85); Synt. (§ 52) такође два месеца; упор. Const. Ro: Скупштина и Сенат се састају одмах у једну скупштину и у року од осам дана бирају владоца "из сувремених династија западне Јевропе" (§ 84).

V. НАРОДНО ПРЕДСТАВНИШТВО. МИНИСТРИ

Тренутак када је Скупштина почела да добија на значају истодобан је са тренутком када се Савет и сувише одвојио од народа, што је условило свемоћност бирократије, а те 1858. схвата се да је неопходно да Скупштина постане стална детерминанта у друштвеном животу. По Уставу од 1869. њена законодавна власт била је непотпуна и премда није посреди само непостојање права иницијативе, што је условило да су кнезу могле да се упућују само жеље које се односе на предлоге закон – а над владиним предлозима није постојало ни право измене, те је оваква привидна законодавна власт служила као преграда чиновничком систему управљања – исто као што није реч само о томе да је интерпелација била тесно повезана са одважношћу, ваљало је назначити ова два права као израз неких од основних функција парламента. Коначно, као најмаркантнија чињеница, надзор над радом владе није постојао из разлога што су министри били одговорни монарху, а тако је било и у оновременим немачким државама.

То претпоставља једно стање које се може обележити као поступан прелаз од апсолутистичке владавине ка ограниченој монархији. На такву поступност је јасне замерке имао М. Пироћанац, а критике могу да се упуте посебно када поступност служи одржавању политичке превласти. Да би постало могуће одржавање хармоније између владара и Скупштине, установљавање министарске одговорности било је неизбежно а њихова сагласност је баш зато што је била толико тешко достижна толико и значајна била. Услед тога се као принципи чије је остварење неопходно да би парламентарни систем истински функционисао уз једнакост законодавне и извршне власти наводе и њихово заједничко деловање и постојање средстава међусобног утицаја, пре свега могућност изгласавања неповерења влади и могућност распуштања Скупштине.¹²⁸

Може се као несумњиво показати да је оно најбоље у уставној монархији то „да владалац који влада долази на престо по праву наслеђа и да је у исто време политички неодговоран”, те да своју политику усклађује са парламентарном вољом, а колики ће да буде његов стварни удео у власти и на чију ће страну клатно равнотеже више да се помера, то је у домену разних уставних традиција и „у пракци, у том погледу може

¹²⁸ Р. Марковић, *Уставно право и политичке институције*, Београд 2006, 191. Иначе, Уставом од 1888. право на подношење предлога за гласање о неповерењу влади није уређено, као ни право да се захтева изгласавање поверења. О томе в. М. Јовичић, *Устави и уставност*, Београд 2006, 756.

да се види сила различитих нијанса”.¹²⁹ Тако је скупштинска самосталност истински почела да се уважава тек од 1903, иако одредбе устава из те године нису биле ништа друкчије од одредаба Устава од 1888. Дакле, морала је да се деси династичка промена, и уопште морало је да дође до развоја друштвених односа и промењених спољнополитичких околности да би Скупштина почела да делује као установа која не зависи од краља.

И будући да је настајање правних правила у својој пуној општости сложен концепт, неминовно су на уобличавање великог броја одредаба утицала и размишљања самих њених твораца, а ово се чини као погодно место за посебан осврт на то.¹³⁰ Према општој оцени, улогу суштинског духовног творца устава имао је М. Миловановић. Око степеновања улоге осталих има неслагања, мада су разлике од занемарљивог значаја. Док једни утицај Г. Гершића, С. Новаковића, И. Гарашанина и С. Грујића скоро па изједначавају, други као другог најглавнијег „израђивача” Устава издвајају Г. Гершића, а неки у први план истичу избор Ј. Ристића, С. Грујића и М. Гарашанина за потпредседнике одбора.¹³¹ У сваком случају, и тада као и сада, провејавала је мисао да су на нацрту устава радили наши најцењенији стручњаци.¹³²

Како због чињенице да у уставним питањима није постојао зналац са више искуства, тако и због вештине ценкања, утицајност Ј. Ристића није била сразмерна снази либерала. Била је значајно већа. Красио га је дух умерености и систематичност у размишљањима, а у духу старе бирократске школе – у одважност народа није веровао. Сагласно том гледишту није дозволио увођење општег права гласа, а посебни посланици и изборни систем мањине његово су „чедо”. Познато је да је све детаље у вези са принципом сразмерног представништва, у миру сопственог дома уз угледање, истина у малом обиму, и на европско законодавство, обрадио без ичије помоћи. Заправо, могло би се рећи да је у преовлађивању радикалске искључивости можда и најзначајнију улогу имао управо он.¹³³

¹²⁹ М. Миловановић, (1997а), 139–140.

¹³⁰ „Различити извори права имају и различит утицај на промену права, али на приступ стваралаца права увек и свугде ипак утиче њихова специфична правничка култура. Део те културе представља избор система који је прикладан за позајмљивање, као и прихватање или непоштовање иностраног права.” А. Вотсон, *Правни транспланти – приступ упоредном праву*, Београд 2010, 161.

¹³¹ За први став в. Т. Подгорац, „Творци Устава Кнежевине и Краљевине Србије 1835–1903.”, *Анали Правног факултета у Београду*, 5/1989, 575.

¹³² Тако нпр. В. Чубриловић, В. Ћоровић, *Србија од 1858 до 1903*, Београд 1938, 148.

¹³³ С. Јовановић, (1934а), 464–465. Ж. Живановић, 381.

С обзиром на то да у објашњењу позајмица не треба да се занемари ни утицај стране литературе, згодна је напомена да се у својим теоријским обрадама уставних питања Г. Гершић често позивао на белгијске ауторе. Управо он је и покренуо научно засновану расправу у вези са наговештеном уставном променом. Из тог разлога, а још више због тога што се први осврнуо на изузетно угледан пример Белгије, његов значај је изузетан. Пошто се по својим погледима приближавао либерално-демократској учености, неминовно је било удаљавање од идеја С. Марковића, а одступање од Марковићевих „главних погодби” било је видљиво и у касније усвојеним решењима. Засигурно посебно вешт законодавној техници, и он је заслужан за то што се овај устав одликује адекватном структуром, логичним редоследом излагања материје, прецизним и сажетим формулацијама, а не треба да се заборави ни доследна примена израза увек у истом значењу, без понављања, са језичким изражавањем које је веома блиско савременом.

Са једнако сјајном каријером и политичара и правног писца, М. Миловановић је био и бриљантан мајстор оживљавања теоријских гледишта. Мада га је привлачила и пријатност магичног света науке, ипак је одлучио да учествује у стварању историје. Но, наука је остала нераздвојив део које је прожимао свако његово дејствовање. Упутно је одмах истаћи да је следио средњи пут и био својеврсна копча између идеја радикала и краља, а и у животу „први рефлекс га је увек водио до тога да се прилагођава и усклађује супротности”.¹³⁴ Па иако никада није успео у потпуности да разуме све оно што окружује унутрашњу политику, постао је искра која је одлучујуће утицала да се конвентовско схватање парламентаризма све више губило и на крају уступило место енглеском и белгијском узору.

Као главни краљев саветник и као један од главних радикала, премда им није у потпуности припадао, постао је звезда-водиља тога раздобља наше историје. Да достигне врхунац у државничкој вештини омогућило му је школовање у Француској, снажан утицај једног теоретичара – Н. Макијавелија (*Machiavelli*) и једног практичара – Фридриха Великог (*Friedrich der Große*), непоколебљива тежња за успехом и трагање за произлазницом различитих интереса.¹³⁵ Овај уставозналац, тада главни, упозоравао

¹³⁴ Дејвид Мекензи, *Милован Миловановић – српски дипломата и државник*, Београд 2007, 193.

¹³⁵ О Миловановићевом школовању в. опширније Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, Београд 1962, 14–21. „Већ из школске клупе Миловановић је наговестио схватања која ће га руководити у каснијем политичком раду: реализам, утилитаризам и скептицизам.” *Ibid.*, 15. О српским ђацима на страни в. Ж. Живановић, 115–117. Поближе о интелектуалним утицајима и концепцији излагања материје уставног права, уз поређење са Д. Матићем који је уз М. Миловановића био једини писац српских уџбеника уставног права у XIX веку в. Д. Поповић, „Страни утицаји на нашу уџбеничку књижевност уставног

је да би огромна, а опет код нас врло извесна грешка била када би се парламентарна владавина мешала са представничким системом владавине,¹³⁶ а колико је сложено стварање парламентарне машине и како су прилагодљиви њени делови показао је на руководним историјским примерима. Наглашавао је како је за побољшање владавине најбитније да се поправи сам народ, те да „уступци деспота никако не представљају добитак за народ” а да би, уопштено говорећи, у свему превагу требало да однесе практичност.¹³⁷

Прожет свешћу о сопственој противречности која није могла лако да се заобиђе, истовремено је и веровао и сумњао у задате циљеве, растрзан између чинило се доследне амбиције и прикривене тежње ка уживањем, овај бритки ум, „незавршена симфонија” био је можда и онај *punctum saliens* и неизбежна допуна настојањима која су у нашој земљи почела да се уобличавају.

§76

Народно је Представништво Народна Скупштина.

Народна је Скупштина Обична и Велика.

Поред тога што је највећим делом састављен од позајмица, на шта се и до сада обраћала нарочита пажња, Устав од 1888. није проста копија а један од значајних примера је и непреузимање дводомног система. Да се овом питању изузетно давало на значају показује и то што је научна расправа у вези са уставном променом започета управо теоретисањем о горњем дому, и то од стране Г. Гершића. Иначе, док је напредњачки нацрт предвиђао законодавно тело са два дома – а Сенат је имао и чланове које народ бира и оне које краљ поставља – радикали, либерали и краљ стајали су на становишту оптирања за једнодомни систем, иако је и у оквиру странака било одступања од ових општих ставова.

За одлучивање о подобности једног или другог најбитније су оне посебне прилике својствене свакој земљи, па тако када се као пример дејствености дводомног система указује на енглески парламентаризам, ваљало би да се на уму имају размишљања С. Мејна (*Main*) да је ова доктрина уствари подражавање енглеске уставности, те да је овај број од два дома лако могао бити и већи.¹³⁸ Уз то, не треба заборавити да је

права”, *Иностранци утицаји на наше право* (ур. М. Јовичић), Београд 2002, 8–15. „Њихова дела долазе међу она којима је Србија реципирала стране правне идеје и модерну научну мисао.” *Ibid.*, 16.

¹³⁶ Опширније о четири типа представничке владе в. М. Миловановић, (1997а), 108–117.

¹³⁷ Д. Ђорђевић, (1962), 21. Тако и Д. Мекензи, 194. О историјским условима и друштвеним чиниоцима парламентаризма в. детаљније М. Миловановић, „О парламентарној влади”, *Државно право и друге уставноправне студије*, Београд 1997, 193–202.

¹³⁸ М. Миловановић, (1997а), 167.

двodomност у федерацијама и конфедарцијама неопходна, па избору и није било места, као и да је у одређеним земљама уведен не толико због корисности колико као уступак племићком сталежу. Уз чињеницу да код нас нема привилегованих слојева, па ни великих разлика у погледу богатства, као и да не постоје подељени интереси и да би увођење горњег дома било само додатни извор сукоба,¹³⁹ те да су напредњаци били и сувише слаби, толико слаби да чак ни њихов шеф И. Гарашанин није био доследан у одбрани два дома, а радикали и сувише јаки, толико јаки да је краљ знао да у питању избора између два система нема компромиса, одлука и није била тешко предвидива.

Једнако томе, аргументи да све европске државе, осим Грчке и нас, имају два дома и да овај систем, спречавајући брзоплетост у доношењу, обезбеђује неопходну озбиљност при раду и служи као брана доношењу логички супротних закона, као и истицање добрих страна загарантованог учешћа интелигенције и околности да је горњи дом потребан као чинилац који ублажава и пресудно утиче на независност извршне власти – све ово није било довољно. Уосталом, код нас су одувек законе доносили или Државни савет или Скупштина а никада заједно, и уз све наведено, ако се узме у обзир и чињеница да квалификовани посланици и систем сразмерног представништва могу сасвим добро да заштите мањину а Државни савет може, с формалне стране, да прегледа закон пре доношења, одлука да се овде не копира страни образац била је сасвим исправна.¹⁴⁰

Порекло посебних скупштина, које су постојале и код осталих балканских држава, а код нас биле оличене у Великој скупштини, датира из турских времена када су ова посебна тела спречавала мешање у домаће послове и, с друге стране, објављивала нове хатишерифе и поруке руског цара. Према својој улози, претходним уставом уведена Велика скупштина представљала је „компромис између непосредне и представничке демократије, али је била сувише уска да би одговарала првој, а сувише широка да би пристајала другој”.¹⁴¹

§77

Народну Скупштину састављају посланици које народ слободно бира по одредбама овога Устава.

Разлика у односу на Устав од 1869. јесте та да више нема посланика која владалац бира, а такви посланици били су наша оригинална творевина. Посланици су се врло

¹³⁹ „Јачи ће имати сав утицај, а други ће водити сталну опозицију и бити извор уставних сукоба, или ће живети у сенци јачега као остатак прошлости.” „Рад”– књ.1, 1880, 303–304 у: М. Поповић, 67.

¹⁴⁰ Детаљније о полемикама на састанцима одбора в. Ibid., 66–69, 98–102. О томе и Ј. Продановић, 289–293.

¹⁴¹ Д. Ђорђевић, (1989), 117.

брзо одвојили од народних послова и уопштено, били су доста несврсисходно решење па је тако и свака помисао да се уведу посланици који би у Скупштину улазили по положају наилазила на неодобравање и оправдану бојазан да би се још више продубио јаз између интелигенције и народа.¹⁴²

§ 78

Избори су народних посланика непосредни. Гласање је тајно и врши се куглицама.¹⁴³

Уставне поставке у овом члану не утврђују више могућност посредног избора и скоро да је општеприхваћен био став да је непосредни избор истинитији израз воље народа. На састанку ужег одбора сви су гласали за непосредно бирање, сви сем М. Кујунџића. Иначе, међу захтевима радикала место је нашао и захтев да се непосредно бирање уведе и у срезовима.

Ни у напредњачком ни у радикалском нацрту није било одредбе о тајности гласања. И на саветовањима одбора радикали су врло озбиљно заступали гледиште о неопходности јавног изјашњавања што је веома чудно, будући да је тајно гласање у сагласју са слободом и будући да је спор који је систем бољи, у уставној науци био вођен тако да се већина теоретичара определила за јавно гласање. Могли су да се чују гласови да не постоји довољан број писмених људи, да су веће злоупотребе, а и да тајност гласања противуречи поносу. Међутим, тајност не да не иде против поноса него је и заклон од надгледања, и то како од стране странака тако и од стране власти.

Корисно би било да се констатује да је у међувремену дошло до извесног приближавања размишљања, па и Г. Гершић наговештава да је можда друго решење погодније за наше прилике,¹⁴⁴ а да се клатно помери ка тајном гласању допринело је и указивање на утицај економског стања и све већи „богаташки притисак” као и потреба спречавања утицаја полиције, као претпоставка да ће се тајношћу доћи до независнијих посланика. Краљ је све то сажео у тврдњи да не вреди напредан устав ако се задржи јавно гласање.

¹⁴² М. Миловановић, (1997а), 169. Упор. Const. Ro: „Скупштину састављају посланици изабрани на овде обележен начин” (§ 57); GrI: „Посланици изабрани начином, који смо горе описали састављају стортинг (народно представништво) краљевине Норвешке” (§ 67). Закон о правима из 1689: „Да избори посланика за парламент морају бити слободни” (§ 8).

¹⁴³ Synt.: „(...) непосредним, општим и тајним гласањем, средством куглица, по закону који ће донети народна скупштина и који ће се доцније моћи мењати у осталим одредбама” (§66); BV (§73) одређује да ће избори бити непосредни.

¹⁴⁴ „Гласати јавно то је врлина, а јавност је јак фактор за морал, јер без јавне критике било би много чега ружног у друштву. Али ипак због притиска озго треба увести тајно гласање као једно нужно зло, нужну потребу.” Ј. Продановић, 293. Краљ и либерали су особито били наклоњени тајном гласању, И. Гарашанин је више тежио тајном него јавном гласању, док је С. Грујић јавно гласање подржавао потпуно.

Дакле, овакав облик гласања није заведен по захтеву напредних покрета, него као резултат искуства. Проблем недовољне распрострањености писмености међу становништвом, проблем који је претио да обесмисли намеравани начин гласања, решен је тако што је из Устава Краљевине Грчке од 1864. преузето гласање куглицама.¹⁴⁵

§ 79—§ 81

Сваки округ бира онолико посланика колико долази на њега по броју пореских глава. На сваких 4.500 пореских глава долази по један посланик. Ако вишак пореских глава у једноме округу прелази 3.000 бираће се у њему још један посланик.

У овај број посланика које бира округ улазе и они посланици за које члан 100-ти овога Устава изискује нарочите услове.¹⁴⁶

О изборном систему, као једном од најважнијих питања уставности, полемисало се систематски и навелико. Уз то, споразумно решење ишло је за тим да се задовоље не само присталице одређених странака него и да се што мање осети одсуство најподеснијег средства за сузбијање скупштинске већине – а то је горњи дом. Друго је питање да ли је уз помоћ овог јединственог система са листама, количником и заступништвом мањине – системом који готово да није примењен ни у једној земљи – у тој намери могло и да се успе. Сходно постојању компликоване бирачке организације и гарантованих окружних листи, слобода бирања није могла да буде у потпуности ујамчена.

Систем сразмерног представништва тражио је Ј. Ристић и успео да на своју страну привуче и напредњаке и краља. Краљ је као једну од највећих мана Европе истицао терор већине. Напредњачки захтев да се угледамо на румунски систем из разлога неистоветности друштвених прилика, тачније непостојања великих имовинских разлога које су и једини разлог разврставања у овој суседној земљи, није прихваћен.

Радикали су се Ристићевом предлогу противили уз позивање на околност да у већини земаља један глас већине одлучује ко ће добити посланика те да је бирање по предложеном систему новина која са собом носи неизвесност и врло извесну могућност да „две мањине буду веће од већине”.¹⁴⁷ Желели су и да закону препусте разраду начела у појединостима, а чудновато је било да је детаљно нормирање сметало

¹⁴⁵ О томе опширније М. Поповић, 102–107.

¹⁴⁶ BV (§ 72): сразмера један на двадесет хиљада душа, а делови већи од десет хиљада рачунају се као да су од двадесет хиљада; Synt.: „Број посланика сваке области одређује се сразмерно броју становништва њеног, но целокупни број посланика народних не може бити мањи од 150” (§ 68), а касније се овај број увећао на двеста двадесет четири; В. Const. Ro (§ 58–§ 64) и колегије. Напредњачка жеља да се пресади румунски изборни систем била је неостварљива пре свега због неистоветности друштвених прилика – у Румунији је очигледан разлог разврставања било постојање великих имовинских разлика којих код нас нема. На ово скреће пажњу и С. Јовановић, (134в), 354.

¹⁴⁷ Ј. Продановић, 296

онима који су се начелно залагали за слободу. Наравно, њихово заузимање било је тесно повезано са чињеницом да у већини случајева када је законско регулисање у питању, страначки интереси већине преовладају при одређивању принципа представништва мањине. Упућивали су и на то да груписање бирача по окрузима отежава извођење избора, а решење су видели у постојању среза. И као најбитније, обележавали су како не треба да се заборави на „главну потребу уставне и парламентарне владавине, а то је солидна већина”.

Либерали и напредњаци одговарали су да је од занемарљивог значаја што ће већина бити мања него досад јер „у Белгији, најуставнијој земљи на свету (...) скупштинске већине не износе више од 10 до 15 гласова, а сад (то јест 1888) први пут је јача за 30 гласова”. Позивали су се и на пример Данске где је тај систем заведен и у пракси се добро показао али, будући да су тамо прилике осетно друкчије, код нас је било неизбежно прецизније уређивање. И радикал Г. Гершић је признао да нови систем представља напредовање, премда је порицао да је у оваквом облику већ негде примењен па није одступао од тезе да је у Данској све остало само на доброј идеји.¹⁴⁸ У сваком случају може се закључити да су на ове одредбе највећи утицај имале унутрашњополитичке компоненте.

По Уставу од 1869. једног посланика бирало је три хиљаде пореских глава, рачунајући и квалификоване посланике, а уместо одређења да сваки округ који има мање од овог броја бира једног посланика, сада је утврђен припадајући број посланика за сваки округ: Варош Београд бира четири посланика, вароши: Ниш и Крагујевац по два, а вароши: Алексинац, Ваљево, Врања, Горњи Милановац, Зајечар, Јагодина, Књажевац, Крушевац, Лозница, Лесковац, Неготин, Параћин, Пирот, Пожаревац, Прокупље, Свилајинац, Смедерево, Ђуприја, Ужице, Чачак и Шабац, свака по једног посланика (§ 81). На ово се надовезује одредба директно условљена династичким разлозима: Сеоска општина, којој припада село Добринје у садашњем ужичком округу, и сеоска општина, којој припада село Таково у садашњем рудничком округу, бирају засебно свака по једнога народног посланика (§ 82).

За број посланика у одређеном округу стога није битан број бирача – бирачи су сви они који плаћају више од петнаест динара непосредног пореза – већ је релевантан број грађана који плаћају порез. Поставило се питање да ли ће у тај број да се урачунавају и варошке пореске главе и привремени закон је стао на становиште да се они не убрајају, што је било несагласно и уставу и логичком размишљању. Заиста, ако се убрајају и они који немају гласачко право, тешко је пронаћи оправдање да се не убарајају они који

¹⁴⁸ Опширније в. М. Поповић, 112–121. О томе да је овакав систем био предвиђен и у Данској в. Љ. Кркљуш, *Правна историја српског народа*, Нови Сад 2008, 190.

имају гласачко право али живе у вароши у истом округу. Касније је изборни закон у том делу промењен.¹⁴⁹

Овај систем количника са изборним телима великог обима и бирањем по кандидационим листама наша је творевина, како би главни интелектуални творац устава рекао – „у таквој савршености да ми у том погледу превазилазимо све друге државе”. Мада, у годинама које су следиле показало се да би можда боље било да смо у свему пратили Данску, будући да се све додатно усложњавало у присуству „посланика са нарочитим условима” и неприсуству страначке дисциплине, уз тежњу да народно представништво буде „минијатура свих струја у народу”.¹⁵⁰

§ 83 – § 84

Сваки народни посланик представља цео народ, а не само оне који су га изабрали.¹⁵¹

Бирачи не могу давати ни народни посланици примати заповедна и обавезна упутства (§ 84).

Уз унеколико различиту формулацију и одвајање у два члана, смисао наведених одредаба остао је исти као у претходном уставу – потреба за непоистовећивањем са мандатом у приватном праву и још више, предупредивање могућности да гласачи утврђују услове јер, када би се то узело као прихватљиво, свака расправа била би несврсисходна пошто би решење унапред било одређено, без могућности било какве промене. Несумњиво, слободан парламентарни мандат постао је један од стубова јачања законодавне власти.

§ 85 – § 94

Право бирачко има сваки рођени или прирођени Србин, који је навршио 21 годину, и који плаћа држави најмање 15 динара непосредне порезе на годину.

Задругари, који су навршили 21 годину, имају право бирања ма колику непосредну порезу плаћали.

Сваки који хоће да употреби своје бирачко право мора претходно узети бирачку карту. А бирачку је карту надлежна власт дужна издавати свакоме, који докаже признаницом или протоколом у који се заводи плаћање порезе да је у прошлом или у текућем полугођу платио порезу која даје право бирања.¹⁵²

¹⁴⁹ М. Миловановић, (1997а), 171.

¹⁵⁰ *Ibid.*, 171–172.

¹⁵¹ G.G.W.: „Чланови скупштине и сената представљају народ, а не само област или округ који их је изабрао” (§ 32); исто и Synt. (§67); Const. Ro (§ 38).

¹⁵² Упор. Устав од 1869: „Сваки Србин, који је пунолетан и плаћа грађански данак на имање, рад или приход има право да бира посланике или поверенике” (§ 46). В. G.G.W.: „Скупштину састављају посланици, које непосредно бирају они грађани што плаћају ценз одређен изборним законом, но који не може бити већи од 100 форинти (210 дин.) непосредног данка, ни испод 20 форинти (42 дин.)” (§ 47), а законом из 1845. избрисан је минимум; В. Const. Ro (65); Grl (§ 50) као границу одређује двадесет пет година; за швајцарске држављане та граница износи двадесет година. Грчки уставописац превазишао је европске узоре, те је уведено скоро потпуно и непосредно право гласа за мушкарце, уз старосну доб од

Уређивање бирачког права један је од читих примера колико су поједине личности утицале на одређена решења. Премда је краљ у једном тренутку био спреман да попусти радикалским захтевима, па је усвајање општег права гласа било готово извесно, супростављање Ј. Ристића одиграло је пресудну улогу.¹⁵³ У решавању овог питања либерални првак је свесрдно бранио свој непоколебљив став, уз позивање на традицију и у погледу година и у погледу висине имовинског цензуса, која је остала иста као и после Закона о непосредном порезу из 1884.

Напредњачки нацрт био је изузетно конзервативан – заводио је неједнако гласање с високим цензусом, притом одвајајући оне који плаћају тридесет динара од оних који плаћају педесет динара непосредног пореза, те ови последњи бирају дупло, а дупли глас у сваком случају имају припадници либералних професија и чиновници. Уопште, припадници Напредне странке тежили су политичкој слободи али нису веровали у политичку способност народа. И уколико би се вратило и на програм Либералне странке, видело би се да је била предвиђена тзв. сељачка скупштина, без истинске моћи пошто је права намера остала јачање чиновничке владе.

Обратно, пројекат радикала стављао је опште право гласа у функцију потребе да се бирократија понароди. И мада су они на састајањима ужег одбора у почетку чврсто бранили ову тачку пројекта, касније су је преформулисали у захтев да бирачко право има сваки грађанин који плаћа порез. Може се исправно доказивати да је одлучујући разлог непопуштања либерала и напредњака био тај што су лако одступили и од горњег дома и од владиних посланика и од посредних избора у срезу те су зато, мада не и само зато, у овом и у питању квалификованих посланика стајали на линији неодступања.

Једино су у вези са питањем задругара били „мекши” па је задругарима признато право да бирају ма колики порез плаћали. За посебан статус задругара био је и краљ, али у погледу година, па је тако за њих и за писмене краљ предлагао да граница буде двадесет једна година, док је за остале предложена граница била двадесет пет година. За повећање година био је и либерал А. Васиљевић.¹⁵⁴

И премда је, узимајући у обзир да је било ограничено ниским имовинским цензусом и ниском старосном границом, опште право гласа било одређено веома

двадесет година и поседовање имовине, довољно и покретне. В. Charte de 1814: триста франака и тридесет година (§40) и Charte de 1830: двадесет пет година (§ 34).

¹⁵³ С. Јовановић, (1934а), 464.

¹⁵⁴ С. Јовановић, (1932), 40–41. О томе и Ј. Продановић, 285. Детаљније о полемикама: М. Поповић, 107–110.

широко, начин на који су спровођени избори, бројне и озбиљне злоупотребе, као и недовољна излазност бирача, доводили су до тога да парламентаризам губи јачину.

У пленуму се појавио и предлог да се генералима и официрима допусти да бирају и да буду бирани, али је владар убедљиво доказивао да ћемо, након што се војни чиновници увере да лакше могу да напредују захваљујући учествовању у политици него уз помоћ војних заслуга, доћи у ситуацију сличну грчкој или шпанској, уз означавање да му није жеља да мудријаши са „војничким парламентарним величинама”. Ова врста разлога била је довољна да им се словом §87 забрани да гласају.¹⁵⁵

У §88 прецизно се набраја када се бирачко право губи привремено, без спомињања могућности да се бирачко право изгуби трајно, иако је у ужем одбору првобитно одлучено да се може изгубити и трајно, и то за „хајдуковање и јатаковање”, што је доказ озбиљности проблема које је у том раздобљу хајдучки јавашлук задавао нашој земљи.

§ 95 – §98

Ко нема право бирања не може бити ни изабран за посланика.¹⁵⁶

§96: За посланика у Народној Скупштини може бити изабран само онај, који сем услова потребних за право бирања, испуњава још и ове услове:

- 1) да је Србин по рођењу, или да је, ако је природен, настањен пет година у Србији;
- 2) да ужива сва грађанска и политичка права;
- 3) да живи стално у Србији, изузимајући оне који се стално баве на страни по државном послу;
- 4) да је навршио 30 година;
- 5) да плаћа држави најмање 30 динара непосредне порезе на годну.¹⁵⁷

По Уставу од 1869. услови су били: навршених тридесет година, данак шест талира годишње и стални боравак, а закону је остављена могућност да пропише још неки услов.

Полицијски чиновници не могу бити бирани за народне посланике (§97).¹⁵⁸

¹⁵⁵ М. Поповић, 110–111.

¹⁵⁶ BV: „Сваки мирски грађанин швајцарски који има право гласања може бити изабран за посланика у народни савет” (§ 75).

¹⁵⁷ G.G.W.: „Да буде неко изабран за посланика, потребно је: 1. да је белгијанац по рођењу или да је добио велико прирођење; 2. да ужива грађанска и политичка права; 3. да има пуних двадесет и пет година; 4. да живи у Белгији. – Ништа се друго не може стављати као погодба, да неко може бити изабран за посланика” (§ 50); Упор. Supt. (§ 70) који поставља следеће услове: да је грчки грађанин, родом из предметне области или да је барем две године живео у тој области, да има пуних тридесет година и да је испунио остале погодбе. Исто као белгијско решење в. Const. Ro (§ 66); Gr1 (§ 61): тридесет година старости и десет година живота на предметној територији. Упор. Charte de 1814: четрдесет година и хиљаду франака непосредних пореза (§ 38) и Charte de 1830: тридесет година (§ 32).

Народни посланици који не би били чиновници па би се за време трајања својега посланичког мандата примили државне службе, самим тим престају бити посланици. Али они могу поново бити изабрани за народне посланике према члану 99.

Ова се одредба не односи на министре, који остају и без новог избора народни посланици (§ 98).¹⁵⁹

Следи правило које нормира у којој мери могу да се измире државно службовање и посланички мандат (§99) и то је одређено у доста ширем обиму у односу на стари устав. Вероватно чињеница да је велики део интелигенције био у чиновничким кадровима може у једном делу да оправда овакво проширење. Није прописан услов да за министре могу бити изабрани само посланици, што је једна од карактеристика „већинског” модела парламентаризма, али, за разлику од претходног устава, није предвиђена ни неспојивост министровања са мандатом у скупштини.

§100

Међу посланицима сваког округа морају бити по два лица, која поред осталих уставних услова општих за све посланике, испуњавају још и овај нарочити услов:

Да су свршили који факултет у земљи или на страни, или коју вишу стручну школу која стоји у реду факултета.

Али сматраће се да имају тај услов и ако нису свршили ни факултет нити стручну школу сви они:

- а) који су били председници или потпредседници Народне Скупштине;
- б) министри и дипломатски агенти, и они који су то били;
- в) председник, потпредседник и чланови Државног Савета, и они који су то били;
- г) генерали и пуковници у пенсији.

Ова два посланика бирају окрузи истог дана и истим начином као и остале посланике, али одвојено од њих.

Установљена изворна установа, која није настала подражавањем нити једног упоредног примера, по једнима додаје коју нијансу сиве утврђеним демократским установама, док је по М. Миловановићу, устав пронашао „врло леп систем да помири два услова неопходна за добар састав”. Радикали су се опирали увођењу квалификованих посланика, а најоштрија борба водила се око њиховог броја. Либерали и напредњаци захтевали су да оваквих посланика буде трећина или најмање четвртина од укупног броја, а с друге стране, прваци Радикалне странке пристајали су на удео од

¹⁵⁸ Synt.: „(...) онај који је у државној служби под платом ни кмет” (§ 71); сл. и GrI (§ 62).

¹⁵⁹ Synt.: „Посланици које влада постави на какво звање које доноси плату, било у грађанској или војној служби или који су кандидовани за избор, ако се приме постављења или кандидације престају бити посланици” (§ 72). В. и Const. Ro: „Чланови једног или другог дома, постављени владом на дужност која се плаћа, престају бити посланици ако се приме, и могу опет постати посланици само тако ако буду поново изабрани. Ова одредба не важи за министре. Изборни закон одредиће послове и активности које посланик не може вршити” (§ 42). В. Charte de 1814: „Министри могу бити чланови дома перова или дома посланика” (§54) и Charte de 1830 (§ 46).

једне петине. Ј. Ристић је предлагао да половина „стручних” посланика буде са факултетском дипломом а да сви имају по најмање четрдесет година. Увођење посланика по положају није било могуће пошто се сматрало да посланици по положају и нису посланици. Најзад, одлучено је да сваки округ даје по два оваква „посебна” представника народа.

§101—§103

За Обичну Народну Скупштину посланици изабрани општим избором бирају се на три године. За сваку трогодишњу скупштинску периоду избори се врше на Крстовдан 14. септембра.

Ако се општи избори врше после распуштања Скупштине, трогодишња периода Скупштинска ће се рачунати од идућег септембра месеца. Пре почетка те периоде Скупштина се може сазвати у ванредан сазив.

Посланици изабрани накнадним изборима добивају своје пуномоћство до краја скупштинске периоде у којој су бирали. Накнадни се избори морају извршити најдаље за месец дана од како је дотично посланичко место упражњено.¹⁶⁰

Да не би дошло до забуне корисно је напоменути да су у овом уставу датуми наведени према јулијанском календару, који је тада био службени календар. Следи члан у којем се уређује време, место и трајање редовног скупштинског заседања:

Народна се Скупштина сазива редовно у престоницу за 1. новембар сваке године.

Само у случајима неодољиве потребе може се Скупштина држати ван престонице, а Влада је дужна да то оправда пред самом том Скупштинском сазваном ван престонице.

Сваки редовни сазив Народне Скупштине траје најмање шест недеља (§ 102).¹⁶¹

И раније се скупштина сазивала сваке године, али је кнез одређивао време, па су се појавили захтеви, нпр. у виду Марковићеве седме тачке главних погодби, да то питање буде регулисано уставом. Кнез је одређивао и место, а скупштина је најчешће заседала у Крагујевцу и Нишу. Такође, уставом је прописано да: Краљ може сазвати Народну Скупштину и у ванредан сазив (§103).

§104—§107

¹⁶⁰ В. М. Миловановић, (1997а), 170. О томе в. и Ј. Продановић, 284. Посланици се бирају на три године (§101). У следећим државама посланички мандат траје четири године: G.G.W. (§ 51), Synt. (§ 69), Const. Ro (§ 57), док нпр. GrI: „Посланици се бирају на три године, па маколико било сесија у тој периоди времена” (§ 71), а у Швајцарској се бирају на три године, в. BV (§ 76). В. Charte de 1814: посланички мандат траје пет година, а скупштински састав се сваке године обнавља једном петином (§ 37) и Charte de 1830: пет година (§ 31).

¹⁶¹ Synt.: „Скупштина се састаје с пуним правом сваке године 1. новембра, ако није пре тога сазвана краљем. Трајање сваке сесије не може бити краће од три месеца ни дуже од шест” (§ 54). Упор. GrI: „Стортинг се скупља, по правилу, првога дана фебруара сваке године, у престоници краљевине (...)” (§ 68); BV (§ 86): у дан одређен пословним редом. Упор. Закон о правима: „ (...) на послетку да би се доскочило свим овим незгодама и прекорачавањима закона и да би се допуњавали, утврђивали и чували закони, сазиваће се често парламент” (§13). В. Charte de 1814: „Краљ сазива домове сваке године” (§ 50) и Charte de 1830 (§42).

Народна Скупштина прегледа сама пуномоћства својих чланова и изриче свој суд о њиховој вредности као и о споровима који би се што се њих тиче појавили.

Нико не може спречити изабраног посланика коме је надлежни бирачки одбор (чл. 92. и 94. овога Устава) издао пуномоћство, да уђе у Скупштину. Једино Скупштина имаће да решава да ли је избор правиан или не.¹⁶²

По одредбама овога устава Скупштина се сама конституише, а такво је решење било владајуће и у већини модерних држава. У појединим државама је прегледање пуномоћства због проблема пристрасности стављано у надлежност Касационог суда. Код нас је образован посебан одбор за преглед:

На првом својем састанку, држаном под председништвом својег по годинама најстаријега члана Скупштина ће се коцком поделити у одсеке (секције). Ови ће одсеци за тим изабрати сваки по једног члана у одбор за преглед пуномоћстава (§105).

У програму С. Марковића прва тачка за коју се тражило озакоњење била је у вези са правом скупштине да самостално бира свог председника и потпредседника, а то право јој је 1888. и признато.

Народна Скупштина бира себи за сваки сазив из своје средине: председника, два потпредседника и секретаре (§106).¹⁶³

По Уставу од 1869. било је одређено да пошто скупштина изабере шест кандидата, исте предложи кнезу који једног од њих поставља за председника а једног кандидата поставља за потпредседника. Скупштина је сама бирала секретаре. Наредни §107 говори о заклетви.

§ 108

На престону беседу којом Краљ отвара седнице скупштинске, Скупштина одговара адресом.¹⁶⁴

Мада скоро ни у једном уставу није било изричито поменуто, право адресе вршило се у многим земљама. Као изузетак у вези са нормирањем наводи се Устав Краљевине Пруске од 1850. (*Verfassung des Königreichs Preußen vom 1850*), а згодно је споменути да је нпр. у Француској право изгласавања адресе скупштини враћено декретом из 1860.¹⁶⁵

¹⁶² Synt.: „Скупштина оверава пуномоћства својих чланова и расправља жалбе против избора” (§ 73); исто и Const. Ro (§ 40), а 1884. додато: „Ниједан се избор не може уништити, ако за то није гласало две трећине присутних чланова”. В. и GrI (§ 64).

¹⁶³ G.G.W.: „За сваку сесију скупштина и сенат бирају (свака за себе) председника, потпредседника и секретаре” (§ 37); Synt.: „ (...) бира себи из своје средине” (§ 74); Const. Ro (§ 44); BV: „(...) једнога председника и једнога потпредседника” (§ 78) В. Charte de 1814: „Председника именује краљ” (§43) и Charte de 1830: „Председника Дома посланика бира Дом на отварању сваког заседања” (§ 37).

¹⁶⁴ GrI: „Чим се стортинг конституисао, краљ или онај кога за то одреди, отвара сесију једним говором (...)” (§ 74).

¹⁶⁵ „Наш устав није продукт неких наших нарочитих народних појмова и обичаја, него копија разних устава у Европи. Па кад се тамо практикују адресе, то се може и код нас иста пракса вршити, као што се и врши.” М. Поповић, 38.

Занимљива је била код нас вођена дискусија, и то 1873. када се по образовању конзервативне владе тражило да се у адресу унесе захтев о проширењу министарске одговорности. Током расправљања издвојило се мишљење М. Пироћанаца који је био против тога сматрајући да је адреса акт учтивости, и супротно, одговор Љ. Кљајевића који је обележавала тврдња да је изражавање народних захтева на овај начин у потпуности прихватљиво и да ће у нашем окружењу бити потребне деценије па да адреса постане само отпоздрав. Годину дана након тога полемика о истом питању директно је узроковала пад владе.¹⁶⁶

На све ово подсетио је у својим ученим списима и Г. Гершић уз образложење да се и у енглеском парламентарном животу адреса практикује и у другим приликама а не само као одговор и да, иако устав о томе не каже ништа, то не може да се оцени неуставним. Наглашавао је и да поставка по којој шире коришћење адресе вређа краљеву неприкосновеност не постоји ни у једној уставној европској земљи. Неколико година касније, почетак мегдана између Радикалне странке и краља био је оивичен неслагањем у вези са адресом коју радикалска мањина није хтела да потпише.

§ 109 – § 112

Седнице су Народне Скупштине јавне, али се могу претворити у тајне кад то захте председник Скупштине, Влада или десет посланика.

Ако су тајност захтевали председник Скупштине или десет посланика, Скупштина може узети у решавање да ли седница да остане тајна или не.¹⁶⁷

По решењу Устава од 1869. тајност је могао да захтева и владин повереник, а у односу на број од десет посланика колико је било потребно по том уставу, захтевало се троје посланика уз додатни услов да им се придружи још четвртина оних посланика који присуствују седници.

Скупштина може решавати само ако је у њезиној седници више од половине целокупног Уставом одређеног броја посланика.

За пуноважан закључак потребна је већина гласова присутних чланова.

У случају равне поделе гласова предлог који је био предмет гласања одбачен је (§ 110).¹⁶⁸

¹⁶⁶ Више о томе в. М. Поповић, 26–28, 32–37.

¹⁶⁷ G.G.W.: „Седнице народног представништва су јавне. Но опет свака половина (скупштина и сенат две су половине народног представништва) може постати тајни одбор, на захтев њеног председника или десет чланова. Она решава после, апсолутном већином, да ли ће се о истом предмету решавати у јавној седници” (§ 33); Synt.: „Седнице скупштинске су јавне; но скупштина може решавати и тајно на захтев десет својих чланова, ако је тако решено у тајној седници већином гласова; она после решава да ли се о истом предмету може дебата наставити у јавној седници” (§ 55). Истоветно као белгијска одредба Const. Ro (§ 39); GrI (§ 84): седнице јавне, а дебате се објављују у штампи; BV (§ 94): по правилу седнице су јавне. В. Charte de 1814: „Седнице дома су јавне, али захтев пет чланова је довољан да се седница прогласи тајном” (§44), исто и Charte de 1830 (§ 38).

¹⁶⁸ G.G.W. (§ 38): кворум за рад – апсолутна већина, „на случај да се гласови једнако поделе, предлог који је на решавању одбацује се”, а за одлучивање – присутна већина. В. и Synt.: „Скупштина може се

С обзиром на то да се уобичајило да посланици излазак са седница користе са циљем да осујете рад скупштине, већина потребна за расправљање са некадашње три четвртине смањена је на половину укупног броја.

Гласање у Скупштини бива: гласно поименце, седењем и устајањем, или тајно.

Гласање гласно поименце бива кад год се гласа о целокупном закону, и у свима случајима кад Влада или двадесет посланика затраже такво гласање.

Избори скупштинских часника врше се тајним гласањем.

Глас се може дати само лично (§ III).¹⁶⁹

Будући да је раније било одређено да гласање може бити само лично и јавно, и ова одредба у једном делу представља новину.

Законске предлоге, изузев буџет и оне једногодишње финансијске законе, који с буџетом стоје у непосредној вези, не може Скупштина узети у претрес, док их најпре не проучи Државни Савет и не поднесе о њима Скупштини своје мњење (§ 112).

Обавезно саветско проучавање било је особена мера против пренагљености која је својствена једнодомном типу народног представништва. Законски предлог није могао да се узме у решавање док Савет не дā своје мишљење, али не треба заборавити да се то прегледање ограничавало на технички и правни аспект. У сваком случају, уз установу квалификованих посланика овим се желео надоместити недостатак интелигенције у скупштинским клупама.

§ 113—§ 118

Законодавна права Скупштине уређена су од § 113 па надаље. По пређашњем уставу поступак је био једноставан – предлог се у начелу претресао у одбору и пленуму, затим је следио посебан претрес, а након тога предлог се сматрао усвојеним. Постојао је и скраћени поступак када се предлог усвајао без уплитања одбора и без претреса, а увођењем једнакости у вршењу законодавне власти такво решење више није било примерено. Законе је израђивала влада, док их је Скупштина само изгласавала. По овом уставу и Скупштина учествује у изради закона а како су прописана и детаљна правила у сврху предупредивања брзоплетости, поступак је текао спорије. Ван сваке сумње, спорост је била условљена и одређеним уделом датим Савету.

саветовати и решавати само онда кад је половина и један више чланова њених најмање на окупу, а одлуке се доносе апсолутном већином присутних чланова” (§ 56); Const. Ro: „(...) свака одлука доноси се већином гласова, изузимајући оно што ће бити уређено пословником” (§ 45); BV: кворум за рад – апсолутна већина (§ 87) и кворум за одлучивање – апсолутна већина (§ 88).

¹⁶⁹ G.G.W.: „Гласање бива гласно или устајањем и седењем; кад се решава о закону у целини гласање је увек поименично и гласно. Избори врше се тајним гласањем” (§ 39); Const. Ro: „(...) гласање бива устајањем и седењем, јавно или тајно. Никакав предлог закона не може бити примљен, ако није гласано о сваком члану посебице” (§ 46).

Да сваки законски пројекат пре него што дође на гласање мора бити упућен на проучавање скупштинском одбору први је предвидео Устав од 1869. Такође, одбор је могао да тражи објашњења, док је влада могла преко посебног повереника да води разговоре са члановима одбора. И Устав од 1888. регулише да сваки предлог који ће бити упућен у скупштинску процедуру мора прво да буде у одбору претресен (§ 113). Изреком овог члана обухваћен је и буџет, а он ће у целини да се проучава у једном одбору (§ 114).¹⁷⁰ Иако Устав од 1901. није прописао постојање скупштинских одбора, већ следећи пословник предвидеће њихово „враћање”.

После проучавања у одбору прелазило се на један начелни и два посебна претреса, да би се на крају гласало у целини. Ако сваки члан пре тога није посебно усвојен, предлог није могао бити усвојен у целини (§ 115).¹⁷¹ О законском предлогу гласало се два пута, уз размак од најмање пет дана (§ 116). Наредна два члана уређена су на начин једнак начину регулисања у Уставу од 1869, а одређено је да закон не може да се изда, укине, измени или протумачи без пристанка скупштине, даље, у свакој наредби мора да буде назначен законски основ, а закони и наредбе морају да буду обнародовани на тачно утврђени начин (§ 117) и тако обнародовани имају обавезну снагу „за све грађане и власти земаљске” (§ 118).

Без одобрења Народне Скупштине не може се никаква пореза нити општи државни прирез установити, ни изменити.

Без пристанка Скупштине не може се држава задужити. Влада је дужна да Народној Скупштини поднесе Главном Контролом оверени тачан извештај да ли су финансијски уговори закључени и извршени у смислу закона (§ 119).¹⁷²

Следећа два члана потпуно су једнака формулацијама у претходном уставу – једним чланом влада се овлашћује да може да повуче законски предлог све до тренутка док о њему Скупштина коначно не реши (§ 120), док се другим одређује да једном одбачен предлог не може за време истога сазива бити поднет и други пут (§ 121).

§ 122

Скупштина има право истраге у изборним и у чисто административним питањима.

Сваки посланик има право управљати министрима питања и интерпелације. Министри су дужни дати на њих одговор у току истог сазива.¹⁷³

¹⁷⁰ Упор. Synt.: „(...) буџет испитује и претреса једна нарочита комисија а гласа се у целини” (§ 60).

¹⁷¹ G.G.W.: „Предлог закона не може бити примљен пре него што је гласано за сваки члан посебице” (§ 41).

¹⁷² G.G.W.: „Ни један данак у корист државе не може се увести без законодавног одобрења” (§ 110); в. и Const. Ro (§ 109); Synt.: „Никакав данак не може се увести ни купити, ако није претходно одобрен скупштином и потврђен краљем” (§ 59); В. Закон о правима (§ 4). В. Charte de 1814 (§ 48) и Charte de 1830 (§ 40).

¹⁷³ G.G.W.: „И скупштина и сенат имају право извињања и траживања (le droit d'enquete)” (§ 40); исто и Const. Ro (§ 47). Када се управи питање, жели се само објашњење о намерама владе.

Право интерпелације, право постављања питања, право истраге, анкета, дакле све оно потребно ради контроле над министарским радњама, до доношења Устава од 1888. или је постојало само привидно или није постојало. Постављањем посланичког питања отвара се простор за разговор између министара и посланика, но, добијањем одговора ово право бива исцрпљено и остаје једино ослањање на последице корисности изношења у јавност одређеног проблема.

Интерпелација, предвиђена и Пословником из 1870, садржи критику те се тиме, уз појашњење, захтева и оправдање. Затим следи претрес који се окончава гласањем о томе да ли посланици прихватају оправдање.¹⁷⁴ Образложеном критиком може да се уздрма углед владе, наравно под претпоставком да не постоји снажна скупштинска већина. Међутим, пошто коришћење права интерпелације са собом повлачи и могућност бројних злоупотреба, не изненађује да се у Француској, колевци ове установе, од 1958. не предвиђа њено постојање. За разлику од Француске, наш последњи устав је интерпелацију вратио у парламентарни живот.

§123—§125

Сваки има право управљати Скупштини молбе и жалбе преко њезинога председника.

Скупштина има права достављати министрима молбе и жалбе које су на њу управљене, а ови су дужни давати обавештења о њиховој садржини, кад год Скупштина то од њих захте.

У Народној Скупштини имају право да говоре само њезини чланови, министри и владини повереници.

Народна Скупштина не може примати депутације, ни појединце, нити допустити да у њезиној средини говори ко други осим горе поменутих лица.¹⁷⁵

Нико и никад не може узети посланика на одговор за глас који је дао као члан Скупштине.

За своје говоре у Скупштини посланици не одговарају никоме другом сем самој Скупштини, која их може казнити, на предлог председника Скупштине, дисциплинарним скупштинским казнама одређеним у закону о пословном реду у Народној Скупштини (§124).¹⁷⁶

Разлика у односу на пређашње решење огледа се у околности да је тада председник скупштине, ако је посреди „напад” на владаоца и његову породицу, намеснике и скупштину, могао да прекине седницу и да на наредној поднесе предлог да се тај посланик на одређено време искључи. Уз то, било је утврђено да у случају кажњивости

¹⁷⁴ М. Миловановић, (1997а), 178.

¹⁷⁵ G.G.W.: „Није допуштено лично подносити молбе скупштини и сенату. – И скупштина и сенат имају право упутити министрима молбе које су њима поднете. Министри су увек дужни дати објашњења о њиховој садржини, кад год скупштина или сенат то захтевају” (§ 43); сл. Synt. (§ 58) и Const. Ro (§ 50). В. Charte de 1814 (§ 53) и Charte de 1830 (§ 45).

¹⁷⁶ G.G.W.: „Ни један члан скупштине или сената не може бити гоњен на одговор, узиман за мишљење и глас које је као посланик дао” (§ 44); исто Synt. (§ 62), Const. Ro (§ 51), GrI (§ 66). В. Закон о правима (§ 9).

дела по кривичном закону, посланик може да буде оптужен пред редовним судом, након што скупштина такво оптужење одобри. Краљ је на саветовању ужег одбора тражио да се исто решење у погледу могућности прекидања седнице и искључења посланика, изузимајући као основ напад на скупштину, унесе и у овај устав. Међутим, то није усвојено. Наведени члан разрађен је у Закону о пословном реду, а у истом закону детаљно је уређен и наредни члан.

Без овлашћења Народне Скупштине посланици не могу се узимати на одговор, нити ставити у притвор за какву кривицу или за дугове, од дана избора па за све време трајања њиховог посланичког мандата, ван случаја кад се ухвате на самоме делу. Али и у том последњем случају Скупштина се ако је на окупу одмах извештава, и она даје или одриче овлашћење да се истрага продужи за време сазива (§ 125).¹⁷⁷

§ 126 – § 131

Скупштини припада искључиво право да у својој средини одржава ред преко својега председника.

Никаква оружана сила не може се поставити у згради Народне Скупштине нити у њезином дворишту.

Нико оружан не сме ући у зграду Народне Скупштине, осим лица која по пропису оружје носе, а у Скупштину по скупштинскоме послу долазе.¹⁷⁸

Народна Скупштина стоји у непосредном одношају само са министрима (§ 127).

Чланови Народне Скупштине добивају из државне касе путни трошак и дневницу за време вршења посланичке дужности.

Количина ове дневнице одређује се нарочитим законом (§ 128).¹⁷⁹

По слову претходног устава, право на дневницу имали су једино посланици чије је пребивалиште ван територије где се седнице одржавају.

Ближи прописи о пословном реду у Скупштини одредиће се нарочитим законом (§ 129).¹⁸⁰

Одредбе § 130 и § 131 својствене су нашим специфичним приликама, а овакве „посебне” скупштине постојале су и у другим балканским земљама. Велика скупштина се састаје сваке седме године или у уставом одређеним случајевима, и у вези са одређењем тих

¹⁷⁷ Synt.: „Никакав посланик, за трајања сесије, не може бити на одговор узиман, слободе лишен или затваран, док скупштина то не одобри; ово одборење није потребно само у случају кад је на делу престајања ухваћен. Залог личне слободе не може се тражити од посланика за трајања сесије. Ако је неки посланик лишен слободе на дуг, мора се пустити у слободу на четири недеље пред отварање сесије” (§ 63); сл. Const. Ro (§ 52): „ (...) затвор или истрага престаје, ако то затражи половина (...)”; GrI (§ 66): и на путу и на повратку. В. Charte de 1814: „Никаква телесна принуда не може се вршити према члану Дома за време заседања и у току шест недеља које овоме претходе или за њим долазе” (§ 51), исто и Charte de 1830 (§ 43). В. и Charte de 1814 (§ 52) и Charte de 1830 (§ 44).

¹⁷⁸ Const. Ro: „Никаква оружана сила не може бити на вратима или у околини народнога представништва без његовог одобрења” (§ 56).

¹⁷⁹ G.G.W.: „Сваки члан скупштине ужива за све време трајања сесије накнаду новчану од 423 динара месечно. Они који живе у вароши где се држи скупштина немају никакве накнаде” (§ 52); Synt. (§ 75): одређује тачан износ, али ако је у питању ванредна седница посланик има право само на накнаду путних трошкова; Synt. (§ 76): урачунава се и оно што добијају из државне касе; GrI: „Сваки посланик има права на попутнину и дијурну за време док трају седнице стортинга” (65); В. BV (§ 79).

¹⁸⁰ G.G.W.: „Народно представништво (свака половина засебно) одређује, својим пословним редом, начин на који врши своју власт (§ 46); исто Const. Ro (§ 53); Synt. (§ 65): уредба. С. Бошковић о пословнику истиче: „И у томе има да учимо од Енглеске”. М. Поповић, 13.

случајева није било никаквих измена у односу на ранији устав. Краљ је тражио да Велика скупштина не може да се сазива без његовог пристанка, међутим то није прихваћено. По нацрту радикала, над „обичном” Скупштином стајали су бирачи и Велика скупштина, те су они овим посланицима могли опозвати мандат. Постојање Велике скупштине Уставом од 1901. није било предвиђено.

§174–§175

Буџетско право, као најбитније право Скупштине – право на чијим се крилима виноу енглески парламент – у Уставу од 1869. било је регулисано непотпуно и подведено под такве ограде и услове да није имало никаквог политичког значаја, па се услед тога у прокламацији којом се приступило раду на промени устава истицала неопходност буџетске равнотеже и уређење државних финансија. Док је нацрт радикала предвиђао ујамчено пуно буџетско право и то без могућности продужења, уз значење да у случају да Скупштина не одбори буџет за незаконите издатке може да се позива на одговорност, у напредњачком нацрту ово право није проширено с тим да је, за разлику од тадашњег решења по којем је владалац могао да продужава буџет бесконачно ако влада не усвоји измене које је предложила Скупштина или ако Скупштина буде распуштена, по овом нацрту то право било ограничено на годину дана.

На седницама ужег одбора краљ је предлагао да се пропише да монарх има право да продужава буџет онолико пута колико пута Скупштина буде распуштена. Да је то усвојено, све оно јасно и високопоштовано у овом уставу било би замагљено. Поред доленаведене две одредбе, на буџетско право се односе и већ истакнуте одредбе §112 и §119, а у вези са овим правом стоји и право Скупштине да именује Главну контролу. Отуда је, између осталог, Скупштини омогућено да буџетско право као крајње средство употреби против сваке владе, „да господари владом и да у сукобу има последњу реч”.¹⁸¹

§ 174

Сваке године Народна Скупштина одобрава државни буџет који вреди само за годину дана.

Буџет се мора подносити Народној Скупштини у самоме почетку њезинога рада. У исто време подносиће се Народној Скупштини завршни прошлогодишњи рачун. (раније ск.књазу)

Сви приходи и расходи државни морају ући у буџет и у завршни рачун.

¹⁸¹ Ђ. Тасић, „Правни карактер правила парламентарног режима”, *Архив за правне и друштвене науке*, 13(30)/1926, 6. „Један велики енглески министар рекао је: да кад би се Доњем дому енглеском отргла сва његова права и све његове прерогативе а оставило му се једино право да одобрава буџет, он би за непуне две године повратио све што је одузето.” М. Миловановић, „Наша уставна реформа”, *Државно право и друге уставноправне студије*, Београд 1997, 260.

Скупштина може предложене поједине партије буџета увећати, или смањити или изоставити. (ст.2. није било увећати. за све без штете за државу) Уштеда једне буџетске партије не може се утрошити на подмирење потреба друге партије без одобрења законодавне власти.¹⁸²

§ 175

Ако Народна Скупштина није могла да утврди нови буџет пре почетка рачунске године, она може продужити привремено буџет истекале рачунске године све док нови буџет не буде утврђен.

Ако је Народна Скупштина распуштена или одложена пре него што реши буџет, Краљ може продужити буџет истекале рачунске године највише за четири месеца.¹⁸³

Будући да краљ може скупштинске седнице да одлаже без икаквог ограничења, једину границу поставља му садржина овог члана, и с те стране овај члан има улогу од првокласног значаја. Дакле, одлучујуће је – владар може да одржи владу највише шеснаест месеци. У том смислу треба се осврнути на Закон о правима из 1689: „Да је присвојена власт краљевска, да обуставља законе или извршење њихово без пристанка народнога представништва незаконита” (§ 1).

§132– §140

„Парламентарна је влада једина успела да измири два на први поглед непомирљива појма која састављају суштину уставне монархије, а то је: да владалац који влада долази на престо по праву наслеђа и да је у исто време политички неодговоран. Тај је резултат постигнут установом *министарског кабинета*, чије чланове поставља владар, а који одговарају народном представништву, па следствено могу остати дотле докле уживају поверење већине народног представништва”.¹⁸⁴

Министарска одговорност призната је Уставом од 1835, међутим, као што је познато, тај устав се није примењивао. Касније организована законом од 1858, али не као у уставним монархијама са циљем да ограничи владоца у корист Скупштине, него са циљем да га ограничи у корист Савета. Упркос томе овај закон је означио почетак развоја, и то како идеје министарске одговорности тако и идеје парламентаризма. Министарска одговорност не значи да је краљ заштићен од прекора, иако је после промене на престолу и повратка јаке владалачке власти и стања као пре 1858, Ј.

¹⁸² G.G.W.: „Данци државни вотирају се сваке године. Закони који их одређују вреде само за ону годину кад су вотирани, ако нису поново одобрени” (§ 111) и „Сваке године народно представништво решава закон о закључном рачуну и вотира буџет. Сви приходи и расходи морају бити унесени у буџет и у закључни рачун” (§ 115). В. и Synt. (60); Const. Ro (§ 113) додаје: „(...) и вредиће тек пошто га је скупштина одобрила и владалац потврдио”.

¹⁸³ Const. Ro: „Ако буџет није вотиран на време, извршна власт користиће се буџетом од прошле године, не могући при том примењивати тај буџет дуже од године дана после ове за коју је вотиран” (§ 113). Право на продужење буџета није повезано са одлагањем и распуштањем скупштине.

¹⁸⁴ М. Миловановић, (1997а), 139.

Христић 1864. то питање покренуо управо позивајући се на потребу да се заштити владар.¹⁸⁵

На начин како је утврђена Уставом од 1869. одговорност министара свакако није достигла идеје либералне интелигенције, а узевши у обзир да је и развој слободарства био тек у повоју то је и било очекивано. Одговорност је једнострано схваћена, искључиво као кривична, те и поред тога што је била поштрена не би се могло рећи да је тада била установљена потпуна кривична одговорност. Брзо је и застаревала, пошто је министар на одговорност морао бити позван већ у првом сазиву. Призната без неопходних законских прописа, није могла да се изрази у примени.

Наравно, и када одговорност због лошег управљања није нарочито утврђена, Скупштина може неповерењем натерати владу на оставку. Па иако се формулација у овом уставу не разликује битно од начина на који је одређена у претходном, суштински ту нема места поређењу. Овоме су допринела и новоуспостављена правила као: пуно буџетско право које је признато Скупштини, сагласност коју је иста за законе давала, право истраге, право интерпелације и др. Супротно, не може много да се погреша ако се каже да је Уставом од 1869. права власт дата министрима – загарантован број владиних посланика, неспојивост посланичког мандата и својства министра, могућност да влада захтева усвајање или одбацивање предлога у целини а непостојање могућности Скупштине да изгласа неповерење влади или да не изгласа буџет.

Министарска одговорност установљена Уставом од 1888. очигледно одговара „развитом слободном стању” и потпуно је у духу парламентарне владе, што је приметио и С. Бошковић – „Пошто је, вели, дужност министара врло пространа и многострука, то је и њихова одговорност у претставничкој држави врло разноврсна. Она почиње од обичне изјаве негодовања и иде преко изјаве неповерења до оптужбе. Све су то врсте министарске одговорности.”¹⁸⁶

§132– §134

На врху државне службе налази се Министарски Савет, који стоји непосредно под Краљем.

Министарски Савет састављају министри, наименовани за поједине струке управе, и председник Министарског Савета, који може бити без портфеља.

Све министре и Председника Министарског Савета поставља Краљ указом.

Ступајући у дужност министри полажу заклетву да ће бити верни Краљу и да ће се савесно придржавати Устава и закона.

¹⁸⁵ М. Поповић, 11. В. и Ј. Продановић, 147–148.

¹⁸⁶ М. Поповић, 19.

У Уставу од 1869. није било предвиђено да председник Владе може бити и без свог ресора, и управо ово био је један од краљевих захтева. Док је некада било прописано да их краљ и разрешава, Марковићева једанаеста тачка одређивала је да министре „бира и збацује” Скупштина, све у циљу избегавања сукоба између владара и народа, а народу у сваком случају треба поверити избор стручних људи. У нацрту радикала не каже се ко поставља министре, али се утврђује да их краљ отпушта када Скупштина изгласа неповерење или када дају оставку. У Швајцарској министре постављају сједињени савети и то на три године.

Министар може бити само Србин по рођењу, или природни Србин који је пет година настањен у Србији (§ 133).¹⁸⁷

И. Гарашанин је био мишљења да је неопходно било додавање још неког услова.¹⁸⁸ Ни један члан Краљевског Дома не може бити министар (§ 134).¹⁸⁹

§ 135

Министри имају приступа у Народну Скупштину, која их је дужна саслушати кад год то затраже. Али гласати у Скупштини могу министри само ако су у исто време и народни посланици.

Скупштина има право захтевати да су министри присутни у њезиним седницама.¹⁹⁰

По слову Уставу од 1838. владала је бирократска концепција министара, а до министарског звања долазило се поступно. Следећи устав доноси политичара професионалца, те је осамдесетих година XIX века само један од вођа странака био бирократа – Ј. Ристић. Коначно, доношењем овог устава потпуну превагу односи министар политичар.¹⁹¹

§ 136

Министри су одговорни Краљу и Народној Скупштини за своја службена дела.

Сваки акт државни који краљ потписује мора бити премалотписан надлежним министром.

За многе теоретичаре овакво одређење одговорности представља објавно одређење за парламентарни режим, само, питање је да ли се на овакав начин

¹⁸⁷ G.G.W.: „Нико не може бити министар ако није белгијанац по рођењу или ако није добио велико природњење” (§ 86); BV (§ 96) одређује да се они који могу у савет имају одабрати међу Швајцарцима; В. и Const. Ro (§ 97).

¹⁸⁸ С. Новаковић, 192. Тако је и Т. Туцаковић као услове предлагао: да имају тридесет година старости, десет година службовања и непокретност у вредности од минимум три хиљаде динара, као и да нису отпуштани а после изгласаног неповерења немогућност министровања наредне три године. На то ми је И. Гарашанин одговорио да се неки од наведених услова подразумевају. Ј. Продановић, 297–298.

¹⁸⁹ Исто као G.G.W. (§ 87); в. и Synt. (§ 77) и Const. Ro (§ 98).

¹⁹⁰ G.G.W.: „Министри имају гласа у решавању у народном представништву само кад су му чланови...” (§ 8) а да присуствују седници може Скупштина да захтева; в. и Synt. (§ 78); сл. Const. Ro (§ 99): да би радила Скупштина потребно је присуство барем једног посланика. Упор. BV (§ 101): саветодавни глас и предлог. В. Charte de 1814: „Они имају приступ у сваки од домова и морају бити саслушани кад то захтевају” (§ 54) и Charte de 1830 (§ 46).

¹⁹¹ С. Јовановић, (1934в), 50–51.

формулисана одредба односи једино на кривичну одговорност или обухвата и одговорност министара за целисходност радње.

§ 137

И Краљ и Народна Скупштина (некад само скупш) имају право да оптуже министре: 1) за издају земље и владаоца; 2) за повреду Устава и уставних права српских грађана; 3) за примање мита; 4) за оштећење државе из користољубља, и 5) за повреду закона у случајима, које буде одредно нарочити закон о министарској одговорности.¹⁹²

Овим правом оптужбе могу се послужити Краљ и Народна Скупштина за 4 године, од како је дело учињено.¹⁹³

Сходно разумевању претходне напомене треба посматрати и овај члан, пошто о политичкој одговорности нема посебних одредаба. Закон донет 1891. прошириће кривичну одговорност на још нека дела, а одредиће и овлашћење државном суду да може сām изрећи санкцију министру. Следећи устав као један од основа одговорности неће да предвиди оштећење државе из користољубља, а рок застарелости биће продужен на пет година. Устав од 1903. вратиће решења утврђена Уставом од 1888, с том разликом да краљ више неће моћи без пристанка Скупштине да прекине истрагу против министара.

§ 138

Предлог да се министар оптужи мора се учинити написмено, мора садржавати тачке оптужења и бити потписан најмање од двадесет посланика.

Да се министар стави под суд потребан је пристанак две трећине гласова свију присутних чланова Народне Скупштине. 103 (нм:половина)

Оптуженоме и под суд стављеноме министру суди Државни Суд, састављен од чланова Државног Савета и чланова Касационог Суда.¹⁹⁴

§ 139

Нарочитим законом, који ће се донети у првој периоду Народне Скупштине, одредиће се ближе поједини случаји министарске одговорности, казне које се имају применити на њихове кривице, састав суда за њихово суђење и поступак у суђењу.

За оне случаје министарске одговорности, који нису предвиђени у Кривичноме Законнику као сама по себи кажљива дела, министар не може бити осуђен на већу казну од затвора.¹⁹⁵

¹⁹² GrI: „Све наредбе које потичу од краља (изузимајући послове војног заповедништва) премапотписиваће један од државних министара. Писмена или усмена наредба Краљева не може ни у каквом случају заклонити министре од одговорности” (§ 31); G.G.W.: „Ни у каквом случају не може министра ослободити одговорности писмена или усмена заповест краља” (§ 89); тако и Synt. (§ 79); Const. Ro (§ 100).

¹⁹³ G.G.W. (§ 90): само скупштина, а закон ће одредити случајеве одговорности; Synt. (§ 80) скупштина, а „до објаве нарочитог закона може и нарочити суд за: велеиздају, проневерење државног имања, незаконито узимање пореза и за сваку повреду одредаба уставних и закона” (§ 81); Const. Ro: „И скупштина и сенат и владалац имају права тужити министре и предати их Великом касационом Суду (...) (§ 101). В. Charte de 1814: „Дом посланика има право да оптужи министре и изведе их пред дом перова, који је једини надлежан да им суди” (§ 55); в. и: само за издају или превару (§ 56). Charte de 1830 (§ 47).

¹⁹⁴ G.G.W.: „Скупштина има право да тужи министре и да их предаје касационом суду који једини има права судити им, у општој седници, изузимајући оно што ће бити утврђено законом за дела по тужби повређене стране и кривице и злочине које би министри учинили ван круга своје министарске радње” (§ 90); Упор. Synt. (§ 80): нарочити виши суд који броји дванаест чланова.

Краљ не може осуђеноме министру ни опростити ни смањити казну без пристанка Народне Скупштине.¹⁹⁶

¹⁹⁵ Const. Ro: „Но казна, опет, неће моћи бити већа од затвора, сем случајева које је предвидео казнени закон” (§ 102); в. и G.G.W. (§ 90) и Synt. (§ 80).

¹⁹⁶ G.G.W.: „Министра кога је осудио касациони суд, краљ може помиловати само на захтев скупштине или сената” (§ 91); Synt.: „Краљ може министра, који је по горњим прописима осуђен, помиловати само по пристанку скупштине” (§ 82); Const. Ro (§ 103): потребан је пристанак оне половине која га је и оптужила.

VI. ОПШТИ ОСВРТ НА ПРЕОСТАЛЕ ОДЕЉКЕ

§141–§146

Седми одељак обрађује установу Државног савета. Питању постојања овог тела, па касније и питању проширења надлежности, у научној и политичкој јавности посвећивала се нарочита пажња. Указивало се на његову несврховност и одсечно су се подцртавале последице некадашњег бирократисања Савета, а укидање ове установе радикалски посланици су захтевали на свакој скупштини још од времена А. Богосављевић.¹⁹⁷ Дуго се клатно власти сувише померало према „уставобранитељском” Савету, тадашњем Совјету,¹⁹⁸ да би почетком шездесетих година кнез добио право вета, а коначно, по Уставу од 1869. Савет је лишен законодавне власти, док у кругу делања извршне власти више није имао право да одлучује ни о каквим значајним питањима, те постаје административно тело којем су у надлежност додељени и управносудски послови.

Његова функција била је слична функцијама ослабљеног француског савета. Француски узор одговарао је тадашњем државном систему више него систем у којем је надлежност контроле рада управе поверена судовима опште надлежности. Ипак, у односу на француски пример у којем је одлука Савета била само предлог да се одлучи на одређени начин, по нашем уставу савет је био посебни управни суд који решава о жалбама против министарских решења али се за улогу Савета не би се могло рећи да је била посебно делатна – није постојала могућност жалбе против кнежевих указа а закон који је убрзо донет одређивао је да одлуке савета нису биле обавезне за министре.

На састајањима одбора погрешно се наглашавало да је одржање Савета нагодба за непостојање горњег дома пошто ова два тела имају различите улоге. Уосталом, Савет постоји и у системима који познају установу горњег дома. Исто као што је то било погрешно тако је било погрешно и укидање Савета тражити искључиво позивањем на некадашњу деспотску администрацију, јер „у рђавој организацији једне државне установе не може се тражити разлога против самога опстанка те установе”.¹⁹⁹ За разлику од ранијег решења по којем је кнез постављао између једанаест и петнаест чланова, сада се изреком одређује да краљ именује осам чланова из кандидатске листе

¹⁹⁷ С. Јовановић, (1934а), 470.

¹⁹⁸ Законом од 1861. назив је промењен у Државни савет, а у вези са надмоћним положајем Совјета в. Устав из 1838. (§ 11, § 17).

¹⁹⁹ М. Миловановић, (1997б), 265. На поистовећивање улоге Савета са улогом Горњег дома вероватно је утицао и грчки Савет који јесте био прикривени Сенат, а као такав постојао је до 1865.

коју му подноси Скупштина, а исто толико бира и Скупштина из листе коју подноси краљ (§141), а постављају се на цео живот (§142).

Дужности Савета утврђене су у § 145 и поред одређења да је највише административно тело, додељене су му и битне политичке и законодавне функције. Обавезно проучавање предлога установљено је по угледу на Устав Француске од 1848. Предлози се не испитују са политичке него искључиво са правне стране а мишљење Савета није обавезно и није се обавезно излагало на Скупштини. Такође, ова обавеза није постојала за финансијске законе. Савет је био дужан да на позив владе изради предлог закона и да своје стручно мишљење, иако се у полемикама могло чути мишљење да није добро да Савет израђује законе као нека владина комисија. Решавао је по жалбама против министарских решења, а саветске примедбе постале су обавезне. Иначе, право да решава и против указа Савет је добио Уставом од 1901. Даље, у његовој надлежности је између осталог био и врховни надзор у погледу вршења разних изборних функција, решавање сукоба између државних и самоуправних власти, а усвојен је и предлог Г. Гершића да Савет буде и дисциплинарни суд.

§147—§160

Наслов осмог одељка – Судска власт, израз је начела поделе власти. Закон о судијама из 1881. установио је судску независност, но тек је овим уставом судска власт начињена „онако независном од извршне, као што је то у Француској и Белгији, чије је судско уређење служило нашем законодавцу као образац”.²⁰⁰ Одредбе које сачињавају овај део поред тога што су уређивале организацију судске власти, и то схваћену у најширем смислу, уређивале су и друге установе у вези са носиоцима судске власти и у вези са положајем оних субјеката на које се та власт примењује.²⁰¹ И иако уставнотеоријски гледано можда и није пронађена права мера у обиму, разлог већег броја одредаба треба тражити у томе што се у судству видео пресудан гарант за заштиту слобода и права људи од арбитрности извршне власти.

Видно је да су многа нова начела уведена овим уставом инспирисала наше судство како у деценијама после тога, тако и данас. Дабоме, занимљиво је са недавно код нас спроведеним општим избором судија, који је уствари представљао реизбор судија, упоредити реформу судске власти чији су принципи садржани у прелазним наређењима §203, Новог устава – нови распоред, уз наређење да судије остају на својим

²⁰⁰ С. Јовановић, (19346), 360–361.

²⁰¹ З. Јекић, „Организација судске власти по Уставу из 1888. године”, *Анали Правног факултета у Београду*, 5/1989, 571.

местима ако у новој организацији судова буде задржан предметни суд, док судије укинутих судова, наравно ако испуњавају потребне услове,²⁰² имају право првенства у односу на места која се имају попунити у другим судовима, а за све који не буду изабрани установљавало се право на пензију. Одговор на питање која реформа је више уважила принцип правне државности указује се сам и наставља линијом мисли о смутним догађајима чији смо савременици.

§ 147

Судови су независни.

У изрицању правде они не стоје ни под каквом влашћу, но суде и решавају само по закону.

Никаква државна власт, ни законодавна ни управна, не може вршити судске послове, нити опет судови могу вршити законодавну или управну власт.

Правда се изриче у име Краља.²⁰³

Извршна и законодавна власт имају утицај само на састав судова, и то законодавна власт сходно одређењу да судије првостепених судија именује Министарство правде уз потпис краља, док у именовању председника и судија виших судова удела има извршна власт. У свему осталом судијама је гарантована самосталност и они су везани само законом.

§ 148

Никакав суд ни судско уређење и надлежност не може се установити друкчије осим законом.

Али никада и ни под којим именом не могу се установити ванредни или преки судови или комисије за суђење.²⁰⁴

§ 149

Установа пороте задржава се.

Њезину надлежност одређује закон.²⁰⁵

²⁰² Мисли се на услове уставом одређене, док су данас ти услови одређени правилима Високог савета судства.

²⁰³ G.G.W.: „Спорове који се тичу грађанских суде и расправљају искључиво судови” (§ 92) и „Политичке суде судови, изузимајући случајеве које закон одреди” (§ 93). В. и Synt.: „Правду изричу судије постављене краљем по закону” (§87); упор. Const. 1848.: у име народа (§ 81). В. Charte de 1814: „Сва правда потиче од Краља. Она се врши у његово име од стране судија које он именује и поставља” (§ 57) и исто Charte de 1830 (§ 48).

²⁰⁴ G.G.W.: „Никакав суд (tribunal), никакво право суђења не може бити уведено друкчије но законом. Не може бити извидних комисија ни ванредних судова ни под којим именом” (§ 94); в. и Synt. (§91); Const. Ro (§ 104) а одељак о судској власти састоји се од свега два члана. В. Charte de 1814: „(...) неће се моћи установљавати ванредне комисије и трибунали. Под овим се не подразумева старешинско правосуђе, ако се његово поновно успостављање оцени потребним” (§ 63) и Charte de 1830: изоставља се овај део о старешинском правосуђу (§ 54).

²⁰⁵ G.G.W: политичке и кривице учињене штампом (§ 98); BV (§ 112): порота за казнена дела; Synt.: „Установа пороте задржава се” (§94) и „Политичке кривице суди порота, као и кривице учињене штампом ако се њима не задира у приватан живот” (§ 95); Const. Ro: „Установљава се порота за све

За разбојништва, опасне крађе и паљевине било је наређено да се постепено заведу поротни судови, а ближа одређења регулисана су законом.

§ 150

Судови су у Србији: Првостепени, Апелациони и Касациони Суд.

За целу Србију биће само један Касациони Суд, који не суди о делу него само о праву.

Овај Касациони Суд решаваће и о сукобима између судске и административне власти.

Председник Касационог Суда има чин државног саветника.²⁰⁶

§ 151– § 153

Ова три члана једнака су формулацијама односних чланова у Уставу од 1869. Прописана је законска надлежност, зборност суђења а само изузетно може да се уведе надлежност судије појединца. Утврђена су и следећа начела:

Суђење је у судовима јавно, осим случаја где суд нађе да ваља искључити јавност ради реда или морала.

Судије се саветују и гласају тајно, а пресуда се исказује гласно и јавно.

У свакој пресуди и сваком решењу морају се навести разлози и законске одредбе на којима су они основани (§ 153).²⁰⁷

§ 154

У свима злочинима и преступима оптужени мора имати браниоца од како се под Суд стави; а може га имати и раније у случају чл. 9 овога Устава зарад изјаве жалбе. Ако он сам не одреди себи браниоца, суд ће му га поставити. У иступима може оптужени, ако хоће, узети себи браниоца (§).²⁰⁸

Упутно је приметити да се право на браниоца непосредно одређује само за оптужене у кривичном поступку.

§ 155

Све судије поставља Краљ.

Председници првостепених судова постављају се по двама листама, од којих једну предлаже Касациони, а једну Апелациони Суд.

Председници и чланови Касационог и Апелационог Суда постављају се такође по двама листама од којих једну предлаже Државни Савет, а једну Касациони Суд.

У свакој кандидационој листи мора бити два пута онолико кандидата, колико има упражњених места.

Кандидати могу бити исти и на једној и на другој листи.²⁰⁹

злочине и за све политичке и штампом учињене преступе” (§ 105); Упор. Const. 1848 (§ 82, § 83). В. Charte de 1814 (§ 65) и Charte de 1830 (§ 56).

²⁰⁶ G.G.W.: „У целој Белгији има један касациони суд. Овај суд не упушта се у суђење саме ствари, сем при суђењу министара” (§95). Упор. Const. 1848: специјални суд састављен од чланова Касационог суда и посланика (§ 89).

²⁰⁷ G.G.W.: „Седнице су судова јавне кад год јавност није опасна за ред и морал. У кривицама политичким и штампарским тајна седница може бити само на једногласном решењу судија” (§ 96) и „Свака пресуда мора бити образложена. Она се објављује јавно” (§ 97). В. и Synt. (§ 92, § 93). В. Charte de 1814: „Судски претреси у кривичним стварима су јавни, осим уколико јавност не би била опасна за ред и обичаје, а у овоме случају суд то проглашава пресудом” (§64) и Charte de 1830 (§ 55).

²⁰⁸ В. и §9 и §10 овога устава.

Нацрт радикала народу даје право да поставља судије среских судова, док се право на постављење других судија даје краљу и то на предлог министра, а из реда кандидата које предложи Скупштина.

§ 156 – § 160

Назначеним одредбама прописују се услови неопходни за постављење судија и услови који искључују могућност да одређено лице буде изабрано или постављено за судију. Према садашњим мерилима ово не спада у уставну материју.

§ 158 – § 160

Судије су у својим звањима сталне.

Судија не може бити лишен својега звања, нити ма под којим изговором уклоњен са дужности против своје воље, без пресуде редовних судова или дисциплинарне пресуде Касационога Суда.

Судија не може бити тужен за свој судски рад без одобрења Касационога Суда.

Судија може бити премештен само новим постављењем по својем писменом пристанку.

Судија не може бити стављен у пенсију против своје воље, осим кад наврши 60 година живота, или 40 година државне службе, или кад телесно или душевно тако оболи да не може дужност да врши. Али са последњег случаја не може се судија ставити у пенсију без решења Касационога Суда.²¹⁰

Уведена је сталност судија, што итекако утиче и на независност судства и на остваривање принципа поделе власти.

Судија не може примити вршење какве друге државне службе, изузев хонорарну професуру у правноме факултету. Он не може ни привремено бити упућен преко своје воље на другу плаћену или бесплатну дужност (§ 159).²¹¹

Нарочити закон одређује састав, уређење и надлежност војних судова, као и услове које морају имати њихови чланови (§ 160).²¹²

§ 161 – § 170

²⁰⁹ G.G.W.: „Судије за мирење (*примирителне* судије) и судије првостепених судова поставља непосредно краљ. Апелационе судије и председнике и потпредседнике првостепених судова поставља краљ по два листа од којих једну предлаже апелациони суд а другу обласни савети (одбори). Касационе судије поставља краљ по два листа од којих једну предлаже сенат а другу касациони суд. У оба случаја исти кандидати могу бити и на једној и на другој листи. Све кандидације објављују се јавно најмање петнаест дана пре постављања. Касациони и апелациони судови бирају сами из своје средине председнике и потпредседнике” (§ 99).

²¹⁰ G.G.W.: „Судије се постављају на живот. Ни један судија не може бити лишен свога положаја нити привремено удаљен од дужности без пресуде. Премештање судије може бити само новим постављењем и с његовим пристанком” (§ 100). Нешто друкчије одређује Synt.: „Чланови касационог суда, судије апелационог суда и чланови Главне Контроле, који имају право гласа, постаће чиновници на живот четири године после проглашења овога устава, а судије првостепене шест година после тога проглашења (§ 88). В. и Const. 1848 (§ 87): доживотно постављење. В. Charte de 1814: „Судије које Краљ именује су непокретне” (§ 58) и исто Charte de 1830 (§ 49).

²¹¹ G.G.W.: „Ни један судија не може примити од владе дужност неку која се плаћа, сем ако је врши бесплатно” (§ 103). В. и BV: „Чланови савезнога суда, за вршења те дужности, не могу вршити никакву другу службу” (§ 108). В. Synt.: „Судија не може примити никакво друго звање које се плаћа, изузимајући професуру на универзитету” (§ 96).

²¹² Исто као G.G.W. (§ 105) с тим да ова одредба помиње и трговачке судове. Упор. Synt. (§ 97).

Док у Уставу Краљевине Белгије од 1831. део о обласним и општинским установама садржи само два члана од којих један прописује на којим начелима ће да се заснивају закони који треба да уреде ову област а други да су послови вођења регистра и израђивање аката у искључивој надлежности општинских власти, карактеристика нашег устава јесте детаљно регулисање овога питања.²¹³ Пошто је Уставом од 1869. законодавна власт пренета са Савета на Скупштину очекивано је било да се и општинама да самоуправа, но, то се није десило. Самосталност општина је на нејасан начин формулисана, а с обзиром на то да је на снази остао Закон о општинама из 1866. и да за време намесништва нови закон није донет, онемогућено је спровођење у живот и овако нејасно дате самосталности.

У свом програму С. Марковић се угледао на пример Швајцарске, те је најважнији чинилац срез, а државни надзор је у потпуности укинут. Слично, и у радикалском нацрту бирократски систем замењен је самоуправним системом. Они су одувек уређење општина посматрали као основно питање па је те 1888. законодавни рад нове Скупштине, скоро у потпуности радикалске, започео Нацртом закона о општинама.²¹⁴

У напредњачком нацрту држава се дели на пет области, а област на дванаест срезова. Срезови се даље деле на општине. И док су у осталим питањима напредњаци били неодређени, у питању административне поделе земље одлучно су се залагали за своје ставове. На саветовањима ужег одбора водила се велика полемика, радикали су тражили једну административну јединицу, што би значило укидање округа. Напредњаци и либерали су се заузимали за две јединице, с тим да су први били за шест великих округа а други за намењање тадашњег броја од двадесет једног округа. На крају, по угледу на војну поделу, постигнут је споразум око броја десет, и то са именом жупанија, а идентично је предлагао и краљ.

У пленуму радикали нису одступали од својих захтева, што су појединци тумачили као повлађивање „ситном среском духу”. Иако су у први мах пристали на предлог, касније су на састанку с либералима договорили да уместо десет жупанија буде петнаест округа.²¹⁵ Коначно, у вези са једном од најзначајнијих тачака њихове политике, коју су присталице разумеле тако да власт у локалним управама пређе у руке народних одбора по угледу на Енглеску, може се рећи да су били на средишњој линији.

²¹³ В. G.G.W. (§ 108, § 109). Устав Краљевине Грчке од 1864. не уређује ову област, а Устав Краљевине Румуније од 1866. овом питању посвећује два члана и то: „Установе општине и округа регулишу се законом” (§ 106) и „Овим законима биће основа потпунија административна децентрализација и самосталност општина” (§ 107).

²¹⁴ Поближе о томе в. С. Јовановић, (1934а), 414–417.

²¹⁵ Ibid., 454, 456–458. Више о томе и Ј. Продановић, 284.

Устав је прокламовао самоуправу али начелства нису укинута и остало је отворено питање „(...) како сачувати демократске традиције народних самоуправа а добити јаку државу”.²¹⁶

§162

Општине имају своју самоуправу.

За вршење општинских послова има општински суд, општински одбор и општински збор.²¹⁷

§163

Општински су избори непосредни.²¹⁸

§164

Право гласања при општинским и окружним изборима има сваки српски грађанин, члан дотичне општине или округа, који, уз друге законске услове, плаћа држави 15 динара непосредне порезе на годину.

Задругари, који су навршили 21 годину, имају право бирања, ма колику непосредну порезу плаћали.

По напредњачком Закону о непосредном порезу „општински” глас припадао је онима који плаћају барем тридесет динара пореза. У нацрту од 1888. цензус је сведен на десет динара, а иначе је у Радикалној странци постојала снажна струја да се право гласа да свима који плаћају ма колики износ пореза.

§168

Никакав окружни ни срески прирез не може се установити без одобрења окружне скупштине, а никакав општински прирез без одобрења општинског збора.

Округ, срез и општина не могу се ни задужити док то не одобри окружна скупштина или општински збор.

Закон ће одредити у којим ће случајевима бити потребно за те прирезе и за то задуживање одобрење законодавне или друге које државне власти.²¹⁹

§170

Круг рада и уређење самоуправних окружних, среских и општинских власти, и однос између њих и државних власти уредиће се нарочитим законима.²²⁰

²¹⁶ В. Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Београд 1958, 361.

²¹⁷ G.G.W.: „(...) 5. интервенција (мешање) краља или законодавне власти да се спречи да обласни и општински савети не прекораче границе своје власти и не штете општи интерес” (§ 108).

²¹⁸ Упор. G.G.W.: „(...) 1. „избор непосредан, изузимајући случајеве које закон може одредити за старешине администрације општинске и за комесаре владине код обласних савета” (§ 108).

²¹⁹ Скоро истоветно са G.G.W.: „Никакв терет, никакав порез обласни не може се увести без пристанка обласног савета. – Никакав терет, никакав порез општински не може се увести без пристанка општинског савета. Закон одређује изузетке, којима искуство потребу покаже односно пореза општинских и обласних” (§ 110); сл. тако и Const. Ro (§ 110).

²²⁰ Упор. G.G.W.: „(...) 2. у делокруг савета обласних и општинских спада све оно што се тиче интереса општина и области, не одричући се одобравања њихових дела у случајевима и начином који закон прописује” (§ 108).

§ 171 – § 179

У вези са десетим делом, са насловом – Државне финансије, државна економија и државно имање, није потребно нешто више посебно рећи, сходно чињеници да је већ било разматрања о буџетском праву. Међу новинама могу да се издвоје:

Никаква пенсија, никаква милостиња или награда не може се дати из државне касе, ако није основана на закону (§ 173).²²¹

Руде су својина државна (§ 176).

Право монопола припада држави. Држава може пренети то своје право на другог, али само путем закона и на одређено време.

Повластице (концесије) дају се само путем закона и то опет за одређено време (§ 177).

§ 180 – § 182

Главна Контрола прегледа, исправља и ликвидира рачуне опште администрације и свих рачунополагача према државној каси. Она мотри да се не прекорачи ниједан издатак по буџету и да се не догоди никакво пренашање сума из једне буџетске партије у другу. Она завршује рачуне свих државних управа и дужна је прикупљати све доказе и сва потребна обавештења.

Општи рачун државни подноси се Народној Скупштини са примедбама Главне Контроле, и то најдаље за две године, рачунајући од завршетка сваке буџетске године.

Законом ће се ближе одредити уређење и круг рада Главне Контроле, као и начин којим ће се постављати њезино особље (§ 182).²²²

Једанаести одељак установљава Главну контролу, а у сагласју са новоуспостављеним буџетским правом Скупштине одређено је да управо она бира чланове Главне контроле. Њима је осигурана непокретност. Иначе, то су једини чиновници у чијем наименовању није учествовала влада.

§ 183 – § 189

Сви српски грађани по рођењу имају једнака права на сва звања у свим струкама државне службе, ако само испуне оне услове које закони ништу. Прирођени српски грађани имају права на службу државну, само ако су пет година настањени у Србији.

Странци, а такође и они природени српски грађани који још нису настањени пет година у Србији, могу бити примљени у државну службу само под уговором и то у извесним случајима које закон изречно предвиђа.²²³

Устав који је битно допринео да се утврди положај чиновника јесте Устав од 1835 – чиновници више нису могли да се сматрају кнежевим слугама пошто су постали део

²²¹ G.G.W.: „Никаква пенсија, никаква милостиња која би била на терет државне касе не може се дати без законодавног одобрења” (§ 114); исто и Const. Ro (§ 112).

²²² G.G.W.: „Главна контрола дужна је да испитује и ликвидује рачуне целе земаљске администрације и свију рачунополагача. Она пази да се ни једна партија буџета не прекорачи и да се из једне партије у другу ништа не преноси. Она потврђује рачуне разних административних надлештава и дужна је да прикупља све извештаје и сва потребна рачунска документа. Целокупни државни рачун подноси се народном представништву са примедбама Главне Контроле. Уређење Главне Контроле утврђује се законом” (§ 116). Упор. Const. Ro: „У Румунији има свега једна Главна Контрола” (§ 116).

²²³ Упор. решење у Уставу од 1835 (§ 116) и решење у Декларацији из 1789. (§ 6). В. и Grl: „ (...) и они који су добили право грађанства (...)” (§ 92).

државног апарата. Гледајући развој чиновничког законодавства може се утврдити да се оно касније није значајно мењало.

§ 190 – § 194

Ни тринаести део неће бити предмет анализе, а као новина може да се издвоји: Црквене власти суде свештеницима за кривице учињене у свештеничким дужностима, изузимајући оне кривице, које се казне по кривичном закону (§ 191). Поред прве алинеје овога члана, назначићемо и одредбу у којој се спомињу приватне школе:

Све јавне и приватне школе и други заводи за образовање стоје под надзором државне власти (§ 193).

§ 195 – § 200

Устав не садржи никаквих прописа о народној војсци, војсци која је постојала по Уставу од 1869, а одржана је стајаћа војска, законом из 1883. уведена. Једна од битнијих тачака радикалског нацрта јесте укидање стајаће војске. Стајаћа војска по мишљењу састављача овога уставног пројекта народну сувереност претвара у празну формулу, а било је предвиђено и да врховна војна власт пређе на скупштину. У полемикама на састанцима одбора Ј. Ристић је тврдио да је народна војска унета у текст устава само зато да би се спречили протести слични турским протестима шездесетих година, а С. Грујић се одређивао за решење по којем се у уставу не би правила разлика него би се то питање уредило законским нормама.

Утицај војног чинитеља постао је посебно уочљив 1903. после смене династија и у годинама које су следиле настављена је милитаризација друштва, а то је било карактеристично за све балканске земље. Тако је нпр. у Грчкој војска постала битан политички фактор још 1843, након војне револуције.

Сваки је Србин дужан да служи у војсци.

Рок војне службе, начин одслуживања, и изузећа од личне службе прописује нарочити закон.

Закон такође одређује: каквих чинова има у војсци, како се ти чинови добивају и како се губе.²⁴

§ 196

Устројство војске прописује се нарочитим законом, а формацију њезину одређује Краљ уредбом.

§ 197

Колико ће се војске стално под заставом држати одређиваће се сваке године законом о буџету.²⁵

²⁴ G.G.W.: „Начин регрутовања војника одређује се законом. Он регулише исто тако напредовање (авансман), права и дужности војничке” (§ 118) и „У Белгији постоји народна војска (...)” (§ 122). В. Synt.: „Народна војска се задржава” (§ 106); Const. Ro: „Народна гарда стално се укида” (§ 122); GrI: „Сви грађани у опште дужни су да служе за одбрану земље (...)” (§ 109); Const. 1848 (§ 102): обавезни сви, а изузеци одређени законом.

§ 198

Војницима под заставом суде за њихова кривична дела војни судови, по одредбама војно-судских закона.

Одредбе о војној дисциплини и дисциплинским казнама прописује Краљ уредбом.

Решења прописана овим чланом истоветна су решењима § 37 Устава од 1869. с тим да је у Уставу од 1888. изостављена алинеја: „Чланови 27, 28 и 32 устава односе се и на војнике само у толико, у колико не би били противни војним законима и дисциплинарним прописима.”

§ 199

Нико не може добити државну службу, ако није, по одредбама војних закона, свој рок у војсци одслужно или од војне службе ослобођен.

§ 200

Страна војска не може се узети у службу државну. Уговор да страна војска поседне српско земљиште или да пређе преко њега не вреди без одобрења Народне Скупштине, као што ни српска војска не може се ставити у службу које друге државе без одобрења Народне Скупштине.²²⁶

„Краљ Милан није одржао лични режим, али је одржао бирократски систем углавном, а стајаћу војску потпуно. Парламентарни режим, који је захваљујући радикалима победио, имао је да се накалеми на једну бирократско-милитаристичку државу.”²²⁷

§ 201—§ 202

Предлог да се у Уставу што измени, допуни или протумачи може учинити Краљ или Народна Скупштина. У предлогу таквом морају се изреком именовати све тачке Устава које би се имале изменити, допунити или протумачити.

Ако је предлог учинио Краљ тај ће се саопштити двема Народним Скупштинама које су постале из два разна избора што долазе један за другим, па ће се затим Скупштина распустити и сазвати Велика Народна Скупштина најдаље за четири месеца.

Ако је пак предлог такав потекао од Народне Скупштине, Скупштина ће три пута гласати о њему остављајући од гласања до гласања најмање по 5 дана.

За решавање овога предлога мора у Скупштини бити најмање три четвртине Уставом одређенога броја посланика; а узима се да је предлог примљен ако је за њ гласало најмање две трећине присутних посланика.

Кад предлог на тај начин буде усвојен у двема Скупштинама из два разна избора који долазе један за другим, Скупштина ће се распустити, а Велика Народна Скупштина сазваће се најдаље за четири месеца од дана кад је предлог усвојен.

²²⁵ G.G.W.: „Број војске одређује народно представништво сваке године. Закон који то одређује вреди само за годину дана, ако није обновљен” (§ 119); в. и Const. Ro (§ 120).

²²⁶ G.G.W.: „Никакву страну војску не може држава употребити, нити јој допустити да поседне или пређе преко државног земљишта без законодавног одобрења” (§ 121); исто и Synt. (§ 99) и Const. Ro (§ 123). В. и Const. 1848 (§ 107).

²²⁷ С. Јовановић, (1934а), 477.

И у једном и у другом случају Велика Народна Скупштина може решавати само о оним изменама и допунама или тумачењу Устава, које садржи предлог на основу којег је она сазвана. Њезина ће решења вредити кад их Краљ потврди.²²⁸

Из упоредбе са европским решењима могу се издвојити следећи поступци промене устава – белгијски модел у којем ревизију спроводи посебна новоизабрана скупштина, енглески модел у којем су измене устава у надлежности редовне скупштине и модел карактеристичан за Швајцарску и САД, у којем је обавезно изношење на референдум сваке одлуке скупштине о измени устава и то како одлуке о потпуној тако и одлуке о делимичној ревизији.

У односу на претходни, овим уставом промена јесте отежана, нарочито узимајући у обзир да предлог прво мора да буде два пута усвојен и то на седницама скупштине из два различита избора, затим усвојен у Великој скупштини, и коначно, била је неопходна краљева потврда као одраз узајамног деловања најзначајнијих полула државне власти. Ипак, следећим чланом одређено је да неки делови устава могу да се мењају без формалности.²²⁹ У сваком случају, сходно тадашњем страначком надметању, морало је да се спречи брзо мењање устава па усвајање енглеског решења није могло да се учини прихватљивим.

²²⁸ Упор. G.G.W.: „Законодавна власт има права изјавити да треба прегледати ту и ту уставну одредбу – коју она значи. – После ове изјаве народно се представништво тим сматра распуштено. Сазваће се нова скупштина и нов сенат на основу чл. 71. – Ново народно представништво решава, у договору с краљем, о тачкама и члановима устава који су изнети на претрес. У таквим случајевима народно представништво неће моћи решавати ако нема две трећине скупштинских и две трећине сенатских чланова од целокупног броја њиховог; и никаква измена неће бити усвојена, ако за њу није гласало бар две трећине присутних чланова” (§131); сл. и Const. Ro (§129). В. BV: „Када један одељак савезне скупштине реши да се мења савезни устав а други на то не пристане, или кад педесет хиљада швајцарских грађана који имају право гласања траже ревизију, питање да ли треба мењати савезни устав и у једном и у другом случају изнеће се народу на гласање, који ће решити са: оће или неће” (§120). Детаљније о поступку за измену устава у овој земљи в. М. Јовичић, (1984), 183–185. Слично и у САД, в. Устав САД од 1787 (чланак V, 1). Упор. Synt.: „Устав се цео не може мењати; но поједине одредбе његове, које нису основне и опште, могу се после десет година по проглашењу овога устава прегледати и мењати ако се за то докаже потреба у прописаној форми” (§107). В. GrI: „Ако искуство покаже да треба што год мењати у овом уставу, предлог за то поднеће се сторингу у првој обичној сесији после новог избора и објавиће се у новинама (...) али никад никаква измена неће моћи бити противна начелима овог устава, него ће се само моћи уносити поједине измене које не мењају сам дух устава” (§112).

²²⁹ Опширније о ревизионом поступку по Уставу од 2006. в. Р. Марковић, „Устав Републике Србије из 2006 – критички поглед”, *Анали Правног факултета у Београду*, 2/2006, 39–41.

VII. ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ

Као што нема ниједне теоријске школе која је уочила свеукупну истину и ниједне која није уочила барем један њен део, те стога умовања уопште одликује преламање и сажимање мноштва схватања, слично тако је и са упоредноправном и историјском анализом. И управо се у поводу тога потврђује доминантна поставка А. Вотсона да је однос права и друштва прилично сложенији од „удомљавања” позитивног права у свести одређеног народа.

У тражењу одговора на питање до које мере у Уставу од 1888. постоје утицаји одредаба оновремених устава, а до које мере је овај устав предодређен како тадашњим историјским условима тако и особеностима нашег народа, уистину се утврдило не само да су многе одредбе одређених модела-водиља биле својеврсна „прегледалница”, већ и да су многе одредбе дословно преузимане, као што се показало и да су неке одредбе у потпуности јединствене, и уза све то, указано је и да поједине од њих карактерише унеколико чудновати ток настајања. Могло би да се синтетизује – овај основни државни закон јесте добар спој самониклих почела и установа „западњачке” уставности и ван сваке сумње саображен је уставу-зору у свом највећем делу, но, доказано угледање не пориче чињеницу да је на правни квалитет текста утицало и истовремено базирање на велики број чинилаца при уобличавању правила.

Зацело, није занемарљив ни удео оних решења у односу на које није било могућно утврдити путеве развика, а та немогућност изналажења објашњења један је од главних извора конфузије на овом пољу. Јасно је да остаје и питање спроводљивости – да ли ће мисао да иде путањом поставке да је овај устав био само „Потемкинов” или пак устав „од дејства” – и ваљало би да се размотри у коликом обиму је приличио тадашњој друштвено-историјској стварности и да се установи зашто су касније поједине околности биле од темељнијег значаја у односу на слово устава и шта је узроковало бројне несталности које су га пратиле.

Будући да је тадашњи интелектуални свет мудро увиђао значај тренутка наш устав красило је умерењаштво, упркос томе што се при осматрању ко је све потписао овај акт примећују изузетно изукрштани интереси. И уколико на састављању текста раде неоспорни мајстори правне мисли, славни конструктивни духови, утолико је мања могућност да се нека крајност узакони. Уосталом, дејственост позајмица објашњава се и високоразвијеном самосталношћу правничке струке. Тако може тачно да се означи да

је овај устав пленио својом разумљивошћу и тананошћу израза, покушавајући да савлада главне противности с којима се сусреће свака монархија; и даље, једнако може да се оцени да је, независно од наслова матичног одељка, познавао и изузетног поштовања вредан каталог људских права и по тој напредности био надалеко чувен; поред тога, начело пропорционалног представништва добило је израз тако снажан и примену широку и у поређењу са ондашњим земљама; коначно, Скупштина је постала у кудикамо већој мери законодавни орган, и уопште, овај устав био је састављен од значајног броја, у погледу вештине израде, узорних одредаба о државној власти.

Упитно је међутим, зашто су данас прилично бројни и тешко схватљиви недостаци оно што обележава поједине делове нашег устава као и одређени број закона, а узимајући у обзир присутну несталност и магловитост мисли, наше акте и не могу да красе јасност изражавања и финоћа језика. У поводу тога, ништа није корисније од разумног промишљања прошлости – да говоримо о уставности више и проучавамо посвећеније – јер без упознатости са разговетним идејама које су чиниле њен основ не можемо да разумемо ни позитивноправна решења, нити да разликујемо оно што је вредно од онога што је рђаво. Имајући у виду да је правна и језичка неписменост непримерена важности збивања чији смо савременици а и покретачи, указује се корисним да нам Устав од 1888, мада настао у друкчијим друштвеним условима, буде преломница и окосница, да се њиме надахњујемо, и сходно томе, сваки је тренутак прави докле год постоје они који ће од научне елите да захтевају да покрене (могуће) моћи које наше друштво има.

Означавајући сличности и различитости у системима остала је нада да се извршеном анализом и изнетим објашњењима барем малим делом успело у указивању на упоришну силу која је довела до развоја одређених установа, као и да је постигнут макар незнатан успех у намери да се потврди тачност теорије правних позајмица. Свакако, све ово не овлашћује на занемаривање примедба, које ће засигурно да омогуће да се открије још неки квалитет, слично као што не сме да се занемари могућност постојања одређених несагласности, било нехотичних било као узрок недораслости остварењу основне истраживачке идеје. У светлости многоструких околности може да се констатује да сви изнети закључци „подмећу” помисао да , ако већ желимо смислено да говоримо о решености да се остваре промене, морамо тежити томе да проучавања помогну проналажењу најцелисходнијег начина на који ћемо да сагледавамо савремене догађаје, те тако пронађемо прибежиште и најпримеренију одбрамбену тачку од стихијности власти. Ипак, колико без откривања онога што је

утицало на развој наше уставности не може да се разуме ни њен данашњи садржај, толико не сме да се заборави да је, у већем делу, оно најважније на политичкој позорници подложно вечитом мењању, миловановићевски речено – у „непрекидној нестишаности”, и да упркос стремљењу да постане постојано, уствари, никада није потпуно такво.

SUMMARY

Since there is not a single school of thought that perceived all-encompassing truth and all of them perceived at least a part of it, so, consequently, speculation is generally characterised by refraction and summarisation of abundant concepts, and the situation with comparative law and historical analysis of the Constitution text is quite similar. This is the exact background of confirmation of the *A. Watson's* predominant postulate that the relation between the law and the society is fairly more complex than "settling" positive law into consciousness of a certain nation. Although there will be no venture into comprehensive and all-encompassing analysis of legal loans, knowledge of theoretical deliberations will be the very standpoint since systematical and complete view of the 1888 constitutional provisions can be achieved only by following the light of such guiding star.

Schedule of interpretations within the named comparative law study basically followed the content schedule of the Constitution, therewith the section on foreign influences served as a vestibule which, among other things, marked the constitutional texts that have been used in identification of the sources of certain establishments. Besides the far-reaching similarities, the differences in relation to the Constitution of the Kingdom of Belgium from 1831 and several other constitutions of the Western European countries, as well as to the constitutions of certain Balkan countries, have been hinted. During the search process regarding the answer to the question of the degree in which the influences of the then existing constitutions are present in the 1888 Constitution and the degree in which this Constitution had been predetermined by the historic conditions of the period and characteristics of our nation, it has been truly ascertained that not only the numerous provisions had served as models-guidances, but many rules had been literally taken over as well, and the process also showed that some provisions of our Constitution are completely unique, and, in addition to the above-mentioned, it was also pointed out that some of the provisions are characterised by somewhat unusual course of origination. This could be synthesized as it follows – this basic state law represents a favourable combination of original elements and establishments belonging to "western" constitutionality and it, beyond every doubt, corresponds to the Belgian Constitution – model in its largest part.

The 1888 Constitution was one of the milestones that quintessentially influenced the process of conforming Serbian constitutionality and, based on and regarding this fact, certain circumstances that played a significant role in its enactment deserved to be mentioned,

together with remembrance of the basic standpoints of political parties and the king and controversies brought up during the Constitutional board meetings, and according to the fact that the course of constitutional ideas was crossed with the then legal state opinions, remembrance of the brilliant leading authors who had skillfully propagated superior intellectual currents in developed countries has not been omitted. Since the scientific elite of the time had wisely understood the significance of the moment, our Constitution was characterised by moderateness, despite the significantly intricate interests identified in consideration of the signatories of this act. The engagement of undisputable masters of legal thought in creation of the text significantly decreases the possibility to legalise an extremity. Therewith, effectiveness of the laws is explained with, among other things, highly developed independence of the legal profession. In this manner, it can be marked as correct that this Constitution radiated intelligibility and sensitiveness of its expression in its attempt to conquer the leading antagonisms every monarchy has met with; further on, it can be equally appraised that, irrespective of the title of the master section – Constitutional rights of Serbian citizens, it was acquainted with the exquisite catalogue of human rights worthy of respect and was well-known for this progressiveness; besides the above-mentioned, principle of proportional presentation gained an expression that was very powerful and had a wide application, even in comparison with the then existing countries; finally, the National Assembly gained significantly larger role of a legislative body and, in general, this Constitution was constituted from significant number of skillfully created model provisions regarding state authorities.

In line with the fact that quite numerous and hardly understandable defects characterise some parts of our valid Constitution, as well as certain number of the laws, nothing is more useful than reasonable revision of the past – to speak more about the constitutionality and to study it with more dedication – because there is no understanding of the positive legal decisions nor differentiation of the worthy items from the wrong ones without knowledge of the articulate ideas that constituted its foundation. Bearing in mind the fact that the legal and linguistic illiteracy is unsuitable for the importance of the happenings we witness today and which we set in motion, it stands out as inevitable that the 1888 Constitution should serve, although it originated in different social circumstances, as a breaking point and a backbone, and in the light of multiple circumstances it can be asserted that all of the exposed conclusions "insinuate" the thought that, if we wish to speak reasonably about the resolution to bring changes, we have to aspire to assist finding the most complete way of viewing contemporary happenings with deepened studies and find a shelter and the most adequate

point of defence against the randomness of the authorities. Pointing out to the similarities and differences between the systems, a hope remains that the performed analysis and exposed explanations at least slightly succeeded in pointing out to the fundamental force that brought about development of certain establishments, as well as that at least slight success has been achieved regarding the intention to contribute to the confirmation of the correctness of the legal loans theory and the fact that acceptance of foreign models represents one of the most important levers of development.

ZUSAMMENFASSUNG

So wie noch keine theoretische Schule vorhanden ist, die die allumfassende Wahrheit erkannt und auch keine, die nicht wenigstens einen Teil davon erblickt hätte und deshalb geistige Tätigkeit überhaupt durch Brechen und Verdichten zahlreicher Auffassungen gekennzeichnet ist, steht es ähnlich mit der rechtsvergleichenden und historischen Analyse des Verfassungstextes. Und gerade anlässlich dieser bestätigt sich die dominante Grundvoraussetzung von A. Watson, dass die Beziehung zwischen Recht und Gesellschaft weitaus komplexer ist als das bloße "Einfügen" des positiven Rechts in das Gewissen eines bestimmten Volkes. Und obschon hier auf eine ausführliche und umfassende Untersuchung der Idee der rechtlichen Einfügungen nicht eingegangen wird, wird gerade diese Vertrautheit mit den theoretischen Überlegungen darüber zu unserem Stützpunkt, da eine systematische und umfassende Vorstellung der Bestimmungen der Verfassung aus dem Jahr 1888 nur im Lichte solch eines Leitbildes möglich ist.

Die Anreihung der Erläuterungen im Rahmen der vorliegenden rechtsvergleichenden Studie folgt, im Grunde, der Inhaltsstruktur der Verfassung, wobei, als eine Art von Vorraum, der Abschnitt über ausländische Einflüsse vorgesehen ist, in dem, unter anderem, darauf hingewiesen wird, welche Verfassungstexte bei der Ausfindung der Quellen bestimmter Einrichtungen benutzt wurden. Ausser Gemeinsamkeiten die Tatsache weitreichender sind, wurde auch auf Unterschiede hingewiesen, sowohl in Bezug auf die Verfassung des Königreichs Belgien aus dem Jahr 1831 und andere westeuropäische Verfassungen, als auch auf die Verfassungen einiger Balkanländer.

Auf der Suche nach Antworten auf die Frage, inwiefern Bestimmungen aus jenen Verfassungen einen Einfluss auf die Verfassung aus dem Jahr 1888 ausgeübt haben und in welchem Ausmaß diese Verfassung durch sowohl die damaligen zeitlichen Bedingungen, als auch Besonderheiten unseres Volkes vorbestimmt war, wurde wahrhaft festgestellt, dass viele Bestimmungen nicht nur eine Art von vorbildhafter Leitbilder waren, sondern dass viele Regelungen wortwörtlich übernommen wurden, so wie sich die Einzigartigkeit einiger Bestimmungen unserer Verfassung zeigte, zumal sich feststellen ließ, dass einzelne Bestimmungen durch einen einigermaßen sonderbaren Entstehungsverlauf gekennzeichnet sind. Zusammenfassend könnte man sagen – dieses grundlegende Staatsgesetz stellt eine gute Mischung aus von selbst entstandener Elemente und Institutionen "westlicher"

Verfassungsmäßigkeit und stimmt zweifelsohne größtenteils mit dem belgischen Modell der Verfassung überein.

Die Verfassung aus dem Jahr 1888 gehört zu jenen Meilensteinen, die den Gestaltungsprozess der serbischen Verfassungsmäßigkeit im Wesentlichen beeinflussten, und auf dieser Grundlage und in Bezug auf sie war es von Bedeutung auch bestimmte Umstände, die eine wichtige Rolle bei deren Verabschiedung gespielt hatten, zu erwähnen – dabei an grundlegende Gesichtspunkte von Parteien und des Königs und Polemiken im Laufe konstituierender Sitzungen erinnernd, im Einklang mit der Tatsache, dass das Voranschreiten konstitutioneller Ideen von dem damaligen rechtsstaatlichen Gedankengut gekennzeichnet war, wurde auch das Erinnern an die geistreichsten und wichtigsten Schöpfer, die gekonnt die übermächtigen intellektuellen Strömungen in den entwickelten Ländern übermittelten, nicht gemieden. In Anbetracht der Tatsache, dass die damalige wissenschaftliche Elite den richtigen Zeitpunkt erkannte, war Mäßigung das, was unsere Verfassung kennzeichnete, trotz der Tatsache das, wenn man sich die Unterschriften genauer anschaut, äußerst unterschiedliche Interessen deutlich werden. Und falls am Verfassungsentwurf unbestrittene Meister des Rechtsdenkens, glorreiche und kreative Geister arbeiten, dann sinkt die Möglichkeit, dass sich irgendwelche Formen von Extremen zu Gesetzen entwickeln. Abgesehen davon wird die Auswirkung der Einfügungen, unter anderem, auch durch den hohen Unabhängigkeitsgrad der Rechtswissenschaft erläutert. Insofern kann man als richtig vermerken, dass diese Verfassung dank ihrer Verständlichkeit und Feinheit der Ausdrücke strahlte, dabei versuchend jene Hauptwidersprüche, mit denen sich jede Monarchie auseinandersetzt, zu überwinden; weiterhin kann man auch sagen, dass sie, unabhängig vom Namen der zugeordneten Abteilung – Verfassungsrechte serbischer Bürger, auch den hochachtbaren Katalog der Menschenrechte kannte und sie durch diesen Fortschrittsstand weit bekannt war; ausserdem fand, im Vergleich zu den damaligen Ländern, das Prinzip der verhaltensmäßigen Darstellung hier seinen stärksten Ausdruck und seine breiteste Anwendung; letztendlich ist die Versammlung in weitaus größerem Maße zum gesetzgebenden Organ geworden und im Allgemeinen besteht diese Verfassung, denkt man an das notwendige Geschick für ihren Entwurf, aus einer bemerkenswerter Zahl vorbildlicher Bestimmungen über die staatliche Regierung.

Da es Tatsache ist, dass zahlreiche und schwer verständliche Mängel einzelne Teile unserer gegenwärtigen Verfassung, sowie eine Reihe von Gesetzen kennzeichnen, kann nichts hilfreicher sein, als eine vernünftige Überlegung über die Vergangenheit – wir sollten mehr über die Verfassungsmäßigkeit sprechen und sie intensiver forschen – denn sind wir mit

jenen klaren Ideen, die ihre Grundlage herstellten, nicht vertraut, können wir positivrechtliche Lösungen auch nicht verstehen und nicht Wertvolles vom Schlechten unterscheiden. Denken wir daran, dass die rechtliche und sprachliche Ungebildetheit der Bedeutung der Ereignisse, deren Zeitgenossen, aber auch Beweger wir sind, nicht angemessen sind, zeigt sich als unausweichlich, dass die Verfassung aus dem Jahr 1888, obwohl in unterschiedlichen gesellschaftlichen Bedingungen entstanden, für uns ein Wendepunkt und Rahmen ist, und im Licht unterschiedlichster Umstände kann man zusammenfassen, dass alle vorgelegten Schlussfolgerungen den Gedanken "aufdrängen", dass, wenn wir schon sinnvoll über die Entschlossenheit Verhältnisse zu ändern sprechen möchten, wir uns darum bemühen müssen, dass gründliche Untersuchungen helfen müssen, den zweckmäßigsten Weg um gegenwärtige Geschehnisse wahrzunehmen zu finden, sowie Zufluchtsort und angemessenste Verteidigungsstelle vor der Urgewalt der Regierung. Mit dem Hervorheben der Ähnlichkeiten und Unterschiede im System bleibt die Hoffnung, dass vorliegende Analyse und angegebene Erläuterungen es wenigstens zum Teil geschafft haben, auf jene Antriebskraft, die zur Entwicklung bestimmter Einrichtungen geführt hat, hinzuweisen und das wir in unserer Absicht, einen Beitrag zur Bestätigung der Richtigkeit der Theorie und rechtliche Einfügungen und die Tatsache, dass die Annahme ausländischer Einflüsse eine der wichtigsten Entwicklungsmittel wenigstens gering erfolgreich waren.

ЛИТЕРАТУРА

- Аврамовић С., *Опита правна историја – нови век*, Београд 2004.
- Бешлин Б., *Европски утицаји на српски либерализам у XIX веку*, Нови Сад 2005.
- Војводић М., *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, Београд 1988.
- Вотсон А., *Правни трансплантаци – приступ упоредном праву*, Београд 2010.
- Врачар С., „Значај упознавања уставноправне прошлости Србије”, *Анали Правног факултета у Београду*, 5/1989.
- Врачар С., „Утицај епохалних идеја на српске уставе”, *Уставни развитак Србије у XIX и почетком XX века* (ур. М. Јовичић), Београд 1990.
- Galino E., „Legal Borrowing: Why Some Legal Transplants Take Root and Others Fail”, *Comparative Labor Law & Policy Journal*, 25/2005.
- Ђорђевић Д., *Милован Миловановић*, Београд 1962.
- Ђорђевић Д., „Страни утицаји и балкански уставни у деветнаестом веку”, *Огледи из новије балканске историје*, Београд 1989.
- Ђурић Ж., *Српске политичке странке и покрети у 19. и 20. веку*, Београд 2000.
- Ewald W., „Comparative Jurisprudence (II): The Logic of Legal Transplants”, *The American Journal of Comparative Law*, 43(4)/1995.
- Живановић Ж., *Политичка историја Србије у другој половини XIX века–књ. 2*, Београд 1924.
- Живановић Ж., *Политичка историја Србије у другој половини XIX века–књ. 4*, Београд 1925.
- Живановић Т., *Синтетичка филозофија права–књ. 1*, Београд 1997.
- Јанковић Д., *О политичким странкама у Србији XIX века*, Београд 1951.
- Јевтић Д., „О уставу Србије од 1888. године”, *Архив за правне и друштвене науке*, 1–2/1989.
- Јекић З., „Организација судске власти по Уставу из 1888. године”, *Анали Правног факултета у Београду*, 5/1989.

- Јовановић В., *Политички речник*, Нови Сад 1870–1873.
- Јовановић В., „Устав ’од корица до корица’ – неки мање познати детаљи око Устава из 1888”, *Зборник Матице српске за историју*, 56/1997.
- Јовановић С., *Влада Милана Обреновића–књ. 1*, Београд 1934.
- Јовановић С., *Влада Милана Обреновића–књ. 2*, Београд 1934.
- Јовановић С., *Влада Милана Обреновића–књ. 3*, Београд 1934.
- Јовановић С., „Дводомни систем”, *Политичке и правне расправе–књ. 2*, Београд 1932.
- Јовановић С., „Наше уставно питање у XIX веку”, *Политичке и правне расправе–књ. 1*, Београд 1932.
- Јовичић М., *Велики уставни системи*, Београд 1984.
- Јовичић М., „Какве нам поруке упућује уставна историја Србије”, *Анали Правног факултета у Београду*, 5/1989.
- Јовичић М., *Лексикон српске уставности (1804–1918)*, Београд 1999.
- Јовичић М., *О уставу*, Београд 1977.
- Јовичић М., *Устави и уставност*, Београд 2006.
- Јовичић М. (ур.), *Устави Кнежевине и Краљевине Србије (1835–1903)*, Београд 1988.
- Kahn-Freund O., „On Uses and Misuses of Comparative Law”, *Modern Law Review*, 37/1974.
- Кисић М., Булатовић Б., *Српска иштамна: 1768–1995: историјско-библиографски преглед*, Београд 1996.
- Кркљуш Љ., *Правна историја српског народа*, Нови Сад 2008.
- Лазаревић Љ., „Нека кривичноправна начела у Уставима Србије од 1835. до 1903. године”, *Уставни развитак Србије у XIX и почетком XX века* (ур. М. Јовичић), Београд 1990.
- Леонидович А., „Устав осуђен на неуспех – српски Устав из 1888.године”, *Годишњак за друштвену историју*, 7/2000.
- Љушић Р., „Устав: Сретењски устав, 1835: Устав из 1869: Устав из 1888”, *Енциклопедија српског народа*, Београд 2008.

- Марковић Р., *Уставно право и политичке институције*, Београд 2006.
- Марковић Р., „Устав Републике Србије из 2006 – критички поглед”, *Анали Правног факултета у Београду*, 2/2006.
- Марковић С., *Целокупна дела–књ. 1*, Београд 1892.
- Мекензи Д., *Милован Миловановић–српски дипломата и државник*, Београд 2007.
- Miller J., „A Typology of Legal Transplants: Using Sociology, Legal History and Argentine Examples to Explain the Transplant Process”, *The American Journal of Comparative Law*, 51–4/2003.
- Миловановић М., „Државно право”, *Државно право и друге уставноправне студије*, Београд 1997.
- Миловановић М., „О парламентарној влади”, *Државно право и друге уставноправне студије*, Београд 1997.
- Миловановић М., „Један или два дома”, *Државно право и друге уставноправне студије*, Београд 1997.
- Миловановић М., „Наша уставна реформа”, *Државно право и друге уставноправне студије*, Београд 1997.
- Милојевић М., „Страни утицаји на уставе Србије и Југославије”, *Два века српске уставности* (ур. А. Фира, Р. Марковић), Београд 2010.
- Мрђеновић Д. (ур.), *Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије (1835–1941)*, Београд 1988.
- Newton S., „Transplantation and Transition: Legality and Legitimacy in the Kazakhstani Legislative Process”, *Law and Informal Practices, The Post-Communist Experience* (eds. D. Galligan, M. Kurkchayan), Oxford 2003.
- Николић П., „Декларација права човека и грађанина од 1789. и права и слободе у српским уставима у XIX веку”, *Инострани утицаји на наше право* (ур. М. Јовичић), Београд 2002.
- Николић П., „Србија и њена уставотворна власт – некад и сад”, *Анали Правног факултета у Београду*, 5/1989.
- Новаковић С., *Двадесет година уставне политике у Србији (1883–1903)*, Београд 1912.

- Павловић М., „Форма и уставноправна техника српских устава”, *Уставни развитак Србије у XIX и почетком XX века* (ур. М. Јовичић), Београд 1990.
- Подгорац Т., „Творци Устава Кнежевине и Краљевине Србије 1835–1903.”, *Анали Правног факултета у Београду*, 5/1989.
- Попов Ч., „Србија 1868–1878”, *Историја српског народа V–1*, Београд 1981.
- Поповић Д., *Оглед о одговорној влади – на примеру њеног настанка у Француској*, Београд 1989.
- Поповић Д., *Опита правна историја – стварање модерне државе*, Београд 2002.
- Поповић Д., *Прапочетак српскога парламентаризма – клице и преурањен плод*, Београд 1996.
- Поповић Д., „Страни утицаји на нашу уџбеничку књижевност уставног права”, *Инострани утицаји на наше право* (ур. М. Јовичић), Београд 2002.
- Поповић Д., „Упоредни поглед на српске уставе”, *Уставни развитак Србије у XIX и почетком XX века* (ур. М. Јовичић), Београд 1990.
- Поповић М., *Порекло и постанак Устава од 1888. године*, Београд 1939.
- Поповић-Обрадовић О., „Правне претпоставке парламентарне владе у Србији према Уставу од 1903: однос према класичном обрасцу”, *Инострани утицаји на наше право* (ур. М. Јовичић), Београд 2002.
- Продановић Ј., *Уставни развитак и уставне борбе у Србији*, Београд 1936.
- Протић С., *Устави Белгије, Грчке, Румуније, Норвешке, Енглеске, Швајцарске, Сједињених Америчких Држава*, Београд 1884.
- Рашић В., *Уставно упоредно право – о уставу у Србији и у страним државама*, Београд 1892.
- Roland G., „Understanding Institutional Change: Fast-Moving and Slow-Moving Institutions”, *Studies in Comparative International Development*, 38/4, 2004.
- Steiner G., *After Babel – Aspect of Language and Translation*, Oxford 1998.
- Стојановић Д., „Устав Србије од 1888. и људска права”, *Два века српске уставности* (ур. А. Фира, Р. Марковић), Београд 2010.
- Стојичић С., *Уставни развитак Србије (1869–1888)*, Лесковац 1980.

Тасић Ђ., „Правни карактер правила парламентарног режима”, *Архив за правне и друштвене науке*, 13(30)/1926.

Терзић С., „Општи балкански и европски амбијент Устава из 1888. године”, *Два века српске уставности* (ур. А. Фира, Р. Марковић), Београд 2010.

Todorova M., *Imagining the Balkans*, New York–Oxford 1997.

Twining W., „Diffusion of Law: A Global Perspective”, *Journal of Legal Pluralism*, 49/2004.

Фира А., Страни утицаји на концепцију уставног судства код нас, *Инострани утицаји на наше право* (ур. М. Јовичић), Београд 2002.

Hearder H., *Europe in the Nineteenth Century 1830–1880*, London 1966.

Чубриловић В., *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Београд 1958.

Чубриловић В., Ћоровић В., *Србија од 1858 до 1903*, Београд 1938.

Watson A., „Aspects of Reception of Law”, *The American Journal of Comparative Law*, 44/1996.

Watson A., „Comparative Law and Legal Change”, *Cambridge Law Journal*, 37/1978.

Watson A., „Comparative Law: Law, Reality and Society (First Three Chapters of the Forthcoming Book)”, *Alan Watson Foundation*, Belgrade 2007.

Watson A., „Legal Transplants and European Private Law”, *Alan Watson Foundation*, Belgrade 2006.